

# ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЁТИ



65, 9(2) З.Э  
6527 С 162

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL  
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

B.T.SALIMOV, N.I.URAKOV

**ECONOMY OF THE  
INFRASTRUCTURE OF  
AGRICULTURE**

This manual is recommended by the group of "regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,  
Ташкент 2004.

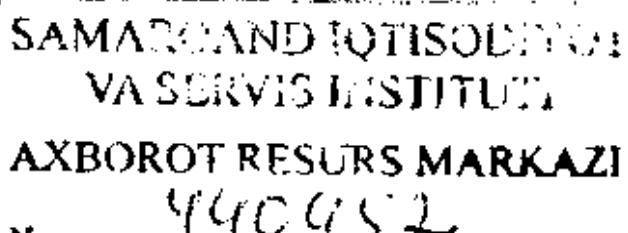
Салимов Б.Т., Ўрақов Н. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси  
иқтисодиёти (ўкув кўлланма). – Т.: ТДИУ, 2004 – 112 бет.

Ушбу кўлланмада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига  
хизмат қитувчи инфратузилма тармоқларининг хўжалик юри-  
тиш фаолияти ва уларнинг ташкии иқтисодий алоқалари батаф-  
сил байн этилган.

Кўлланма олий ўкув юртларининг иқтисодий таълим йў-  
налишлари бакалаврлари, магистрлари, профессор-ўқитувчилар-  
и ва илмий-тадқиқотчилари учун мўлжалланган.

Масъул мухаррир: и.ф.д., проф.  
Ш.Р. Ҳолмўминов.

Тақризчилар: и.ф.н., доц. Т.И. Тўрахўжаев;  
и.ф.н., доц. П.Б. Аралов



Salimov B.T., Orakov N. Economy of the infrastructure of agriculture (Manual) -T.: TSEU, 2004 – 112 pages

The manual is about economic activities of infrastructure spheres of, serving to agricultural production and their external economic relations.

The manual is designed for bachelor, master students of higher educational establishments majoring in “economics” as well as for professors, teachers and scientific researchers.

**Responsible editor:** doctor of economic science,  
prof. Holmuminov Sh. R.

**References:** candidate of economic  
science Turahojaev T.I.;  
candidate of economic  
science Aralov P.B.

## КИРИШ

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши барча тармоқларниң ўзаро узвий боғлиқликда ривожланишини талаб қиласди. Узбекистонда ялни мілдій маҳсулотиниң ақсарайт қысмети агросаноат мажмұаси тармоқларда ишлаб чыкарилаётгандығи уларниң ўзаро боғлиқлик доирасынни янада көнгайтириш заруратини көлтириб чыкаради.

Бозор иқтисодиётида агросаноат мажмұы самарадорлигининг асосий мезони якуний маҳсулот қиймати ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида стиштирилган маҳсулот нобудгарчилигини пасайтиришда, тармоқларни стук кадрлар билан таъминлашда, уларниң меҳнат қобилятини тиклашда, шунингдек, АСМ тармоқларининг ўзаро узвий боғлиқлигини таъминлашда инфратузилманинг ахамияти катта. У ўзаро боғлиқ иккى таркибий қисмдан иборат бўлиб, ишлаб чыкариш инфратузилмаси ва ижтимоий инфратузилмани ўз ичига олади. Ишлаб чыкариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чыкаришга хизмат қилиб, маълум маънода унинг таркибий бўгини ҳисобланса, ижтимоий инфратузилма АСМни кадрлар билан таъминлашга, ходимларниң соғлиғини саклашга, турмуш даражаларини оширишга хизмат қиласди.

Ижтимоий инфратузилма ҳам ишлаб чыкариш самарадорлигининг ошишига бевосита таъсир кўрсатади. Инфратузилманың ривожланиши иқтисодиётнинг реал сектори билан бевосита боғлиқ.

АСМ тузилмаси шундай мураккаб вазифалар тизимидан иборат. Ундаги барча унсурлар бир-бирин билан шу қадар узвий боғланганки, улардан бирининг ривожланишда орқада қолиши, бошқаларида самарадорлик пасайиб кетишинга сабаб бўлади.

Шу болисдан ҳам республика АСМнинг яхлит ривожланишини таъминлаш ўта муҳим. Ушбу қўлланма инфратузилманың моҳияти, унинг таркиби, вазифалари ва ривожланиш таомойиллари билан боғлиқ масадалар моҳиятини очиб бернишга мўлжалланган.

# ЎЗБЕКИСТОНДА АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИННИ РИ- ВОЖЛАНИШИ ВА ИНФРАТУЗИЛМА

## 1.1. Агросаноат мажмуси соҳалари

Агросаноат мажмуди (АСМ) халқ хўжалигининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини стиштириш, сақлаш, қайта ишиш ва истеъмолчига стказиб бернида шитирок этадиган тармоқлари мажмудидан иборат.

АСМ умумий ҳолда тўрт соҳани ўз ичига олади:

- биринчи соҳа – қишлоқ хўжалиги корхоналарини;
- иккинчи соҳа – қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситаларини стказиб берадиган саноат тармоқлари, шунингдек, ишлаб чиқариш, техника хизмати кўрсатиш билан банд бўлган тармоқларни;
- учинчи соҳа – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчига стказиб берниши таъминлайдиган тармоқлар (қайта ишиш, тайёрлаш, сақлаш, ташиб берни, сотини тармоқлари)ни;
- тўртичинчи соҳа – инфратузилма, яъни ишлаб чиқариш ва ишчилар фаолиятининг шарт-шароитларини таъминловчи хўжалик тармоқлари (йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маҳсулотни сақлаш тизими, омбор ва товар хўжалиги, моддий бўлмаган ишлаб чиқариш тармоқлари ва шунга ўхшашиб тармоқлар)ни ўз ичига олади.

Инфратузилманинг ўзи 2 қисмдан:

- а) иктиномий инфратузилма – ишчилариниң ҳаёт фаолиятлари шароитини таъминловчи туарикой, маданий-менинжий хизмат тармоқлари, савдо, умумий овқатланиши каби соҳалардан;
- б) ишлаб чиқариш инфратузилмаси – йўллар, транспорт хўжалиги, алоқа, омборхона ва шунга ўхшашиблардан иборат.

Агросаноат интеграцияси, яъни қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи корхоналар, маҳсулотни қайта ишловчи, истеъмолчига стказиб берувчи туташ тармоқларнинг ўзаро ҳамкорликдаги узвий боғлиқ ишлаб чиқаришини ривожлантириши АСМ вукудга келиши ва ривожланишининг асосий негизи ҳисобланади. Агросаноат мажмуди интеграция жараёниниң кўринини ва шаклига кўра, 2га бўлниади:

- 1) тармоқ ёки маҳсулот бўйича АСМ;
- 2) худудий АСМ.

Хозирги вақтда дунёда моддий ресурслар тақчил. Шундай шароитда агросаноат мажмусини ривожлантиришининг устувор йўналишлари ва маҳсулотлар истеъмолчисини тўтири аниқлаш

муҳим аҳамиятта эга. Таҳлилларга қараганда, яқин 50-60 йилда халиқаро озиқ-овқат тизимида жиңдий ўзгаришлар бўлмайди. Хусусан, халиқаро озиқ-овқат тақсимоти механизмида ҳам. Зоро, мамлакатларининг ички ва ташкии сиёсати кун тартибидан аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи тушмайди.

Жаҳон қишлоқ хўжалигини ривожлантириш истиқболи ҳосилдор срлар, тоза сув, мусаффо атроф-муҳит ва табиий ресурслар тақислигини ҳисобга олган ҳолда уларни барқарор ривожлантириш тамойилларига асосланнини лозим. Шундагина кўнаяётган аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашга эришилади.

Иқтисодиётни ривожлантиришда қишлоқ хўжалиги чиқинциларидан энергия маинбай, озиқ-овқат ва бошқа мақсадларда фойдаланиши, идораик моддаларнинг кўпайиш-камайиншини қисқартириш, минимал ишлов орқали тупроқнинг унумдорлигини тиклаш, сув сарфини, кимёвий моддалар, айниқса, пестинцилларни кўллашни камайтириш катта аҳамиятга эга.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР) шинг расмий кўлланмасига биноан аграр сиёсат қишлоқ хўжалиги (ишлаб чиқарувчилар) ва озиқ-овқат сиёсатига (истемолчилар) бўлинади. Ушбу кўлланма бўйича иш юритилса, сарфхаражатларни ҳисоб-китоб қилиш усули ўзгаради. Жумладан, тармоқдаги транспорт тўловларини озиқ-овқат истемолчилари ва солиқ тўловчилар ҳисобига ўтиказни мумкин. Шу муносабат билан солиқ тўловчилар ёки маҳсулот истемолчилари ва қишлоқда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида давлат ҳакам бўлиб хизмат қиласди.

Аграр сиёсатни аниқлашда, одатда, иқтисодий соҳа алоҳида ўрини тутади. Бунда унинг экология ва ижтимоий томонлари ҳисобга олинимайди.

Қатор мамлакатларда (АКШ, Германия) бош мақсадга эришишида ўша уч соҳани бир бутун деб ҳисобга олиш масъул сиёсатчилар томонидан тан олиниади. Атроф-муҳитни мухофаза этиши ҳар бир тармоқда устувор ўйналиши бўлиши лозим. Чунки бу тармоқларда табиатга таъсир катта, шунинг учун ягона экологик сиёсат ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ. АКШда бу борада иккى хил ўйналиши мавжуд, ҳар бир тармоқдаги экологик жиҳатларни ишобатга олган ҳолда ички штат бошқаруви йўлга кўйилган. Бошқача қилиб айтганда, табиий обьектлар, дов-даражатми, тупроқми, сувми, у нима бўлишидан қатын назар, ижтимоийда ўша обьектлар учун ифлосланини мөъёри ишлаб чиқилган. Бу мельёрларни барча ташкилоту корхоналар бажариши шарт.

Аграбар сиёсатнинг бошқа бир қисми борки, уни иқтиесодий соҳа билан ҳисобга олиб бўлмайди. Бу қишлоқ хўжалиги худудлари ривожланишига таалукълидир. Масалан, қишлоқларадаги ишсиизлик озиқ-овқат ишлаб чиқариши билан бевосита боғлиқ эмас. Иш билан бандлик даражасига саноат, хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш йўли билан таъсири этиш мумкин.

Жаҳон амалиётидаги «Озиқ-овқат хавфсизлиги» иборасини кўллашга одатланилган. Бир гурӯҳ олимлар бу иборанинг асосида факат иштимолни кўчиб ишлатишади. Ўларнинг фикрича, озиқ-овқат хавфсизлиги - аҳолининг фаол ҳасти учун қанча миқдорда озиқ-овқат талаб этилса, аҳолига шунчак миқдорда озиқ-овқат таъминоти кафолатланиши назарда тутилади. Бинобарин, озиқ-овқат хавфсизлигига эришишда икки усул бор: биринчиси, импорт қилиш, иккинчиси ўзини-ўзи маҳсулот билан таъминлаш.

Озиқ-овқат қарамалилиги, жамият ўз озиқ-овқат хавфсизлиги муаммосини ўзи мустақил равишда еча олмаса, вужудга келади. Бу ҳол қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт мажмун тармоқларининг бузилишига сабаб бўлади. Шу билан бирга, давлат иқтиесодийётиниң зарур бўлган импорт озиқ-овқат молларини сотиб олиш имкониятини йўқ қиласди. Озиқ-овқат қарамалилигига асосий сабаб давлатиниң ўз ишлаб чиқарувчиларига ёрдам бермаслиги ва миқдоридан кўп озиқ-овқат моллари импорти ошишиди. Озиқ-овқат мустақиллиги аҳолини белгиланган меъёрда озиқ-овқат билан таъминлаш учун энергия стратегик заҳиралари, ер майдони, қишлоқ хўжалиги машиналари, модний ресурслар мавжудлигини анлатади.

Озиқ-овқат мустақиллигига АСМ мустақил равишда ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва аҳолини ҳар хил турдаги озиқ-овқат маҳсулотлари билан керакли миқдорда таъминлаши орқали эришилади.

Озиқ-овқат хавфсизлиги стратегияси кўйидагиларни ўз ичига олади:

- АСМ меҳнат ресурсларига нисбатан протекционистик чораларни кўриш ва аҳоли ҳар хил қатламларини давлат таъминотига эришиш;
- саноат, сақлаш, қайта ишлаш ва озиқ-овқатларни тарқатиши тизимида меҳнат ресурсларининг оптимал мувозанатини ишлаб туриш;
- АСМ тизимини энсргия ва ресурс сақлаш технологиясига айлантириш;
- Давлат режа тизими ишланиши ва АСМ фаолиятини таъминлаш.

## 1.2. АСМда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос ҳусусиятлари

Ўзбекистонда агросаноат мајмунининг бутун ҳалқ хўжалигидаги ҳиссаси ялпи маҳсулот бўйича – 35, асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати бўйича – 45, банд бўлган ишчилар сони бўйича – 47%ни ташкил этади.

Аграр секторнинг ҳиссаси эса кейинги йилларда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган ялпи ичиши маҳсулотининг ярминдан ортикроғи ҳалқ хўжалигидаги банд бўлган аҳолининг 37%ига тўғри келади.

Ўзбекистон АСМ кейинги йилларда 2000дан ортикроқ қишлоқ хўжалиги корхоналарини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи 400 дан зиёда корхонани, 100дан ортиқ нахта тозалаш заводи, минерал ҳамда ўсимликларни ҳимоялаш моддалари ишлаб чиқарадиган кимё комбинатлари, қишлоқ хўжалиги корхоналари, заводлари, сув хўжалиги, мелиорациялаш ташкилотлари, кўплаб моддий-техника таминати корхоналари, 100га яқин ўкув юртлари, илмий тадқиқот институтлари ва тажриба станицяларини ўз ичига олган.

Ўзбекистон АСМда кўп жиҳатдан аграр соҳа салмоғи юқори ёдир. Масалан, соҳанинг комплексдаги ҳиссаенга, банд бўлган ишчиларга ишбатан 82 %и, асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг 76 %и ва ялпи маҳсулотининг 43 %и тўғри келади. Бунда ҳам асосий тармоқ нахтачилик бўлиб, дехқончилик, чорвачилик ва бошқа тармоқлар пахтачилик атрофида ташкил топиб, ривожланган.

АСМдаги бошқа соҳалар бизда жуда суст тараққий этмоқда. Айнан шу туфайли қишлоқ хўжалигини техника ва энергия билан таъминлаш, етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини йиғиб-териб олиш, қайта ишлаш ва истеъмолчига сказиб беришда жуда катта қийинчилклар мавжуд.

Агросаноат интеграциясининг моҳиятини факат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини саноатда қайта ишлашдан иборат, деб турушуниш керак эмас. Чунки ишлаб чиқарувчи кучларининг ўспиші, ишлаб чиқариш кўламиининг кенгайишши, табиийки, агросаноат интеграциясини тезлаштиради ва чуқурлаштиради. У ишлаб чиқариш алоқалари турли хил шаклларда вужудга келишининг тезлашиши ва ривожланишини тақозо этади. Қишлоқ хўжалигининг саноат ва ҳалқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан иқтисодий боғлиқларни ҳамда алоқаси ривожланишини объектив тарихий жараёси бўлиб, тобора кучайиб боради. Ҳозирги гунда ривожланган мамлакатларда бу жараён вертикал интеграция, яъни агробизнес кўринишнинда амалга оширилмоқда.

АСМда кечеётган тақрор ишлаб чиқариш жараёни, халқ хўжалигининг бошқа биронта тармоғида юзага келмайдиган, техника, иқтисод, биология ва экологиянинг бирлиги уларнинг мувофиқлашган ҳолда ривожланшини тақозо этиши билан тавсифланади. Шу билан бирга, АСМ тақрор ишлаб чиқаришининг хусусиятлари кўп жиҳатдан унинг асосий бўғини бўлгани қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёни билан белгилана-ди. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни ўз маромига эга бўлиб, биологик жараёнлар, яъни ўсимликларининг ва чорва молларнинг ривожи, табиий-иқлим шароити билан боғлиқдир.

Демак, аграр муносабатлар қишлоқ хўжалиги тармоғининг асосий омилни – ср билан боғлиқ бўлган муносабатлардир. Ер ўзи-га хос хусусиятга эга. Унинг ўрнини бошқа омил боса олмайди.

Фан ва техника ютуқлари дехқончилик ва чорвачиликда-ги табиий маромига таъсири кўрсатишга имкон беради, лекин бу жараёнларнинг кетишини батамом ўзгартира олмайди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос мароми, ўз павбатида, АСМнинг қайта ишловчи ва бошқа соҳа тар-моқларини ривожлантиришга таъсири этади. Дехқончиликдаги тақрор ишлаб чиқаришининг бир қанча хусусиятлари ишлар-ниң мавсумийлиги билан боғлиқдир. Унда ишлар йил давомида узлукен олиб борилмаиди. Бу ҳол ходимларнинг иш билан бандлиги ва уларнинг меҳнатини сарфлашда меҳнатта ҳақ тў-лаш ва зарур даражада даромад билан таъминлаш каби муам-моларни келитириб чиқаради. Бу муаммоларни ҳал этишда маҳ-сулотларни қайта ишлашни бевосита қишлоқ жойларнинг ўзи-да ташкил қилиши, турли майдада саноат корхоналарини, ёрдамчи хўжалик тармоқларини ривожлантириш мухим аҳамиятга эга. Бу тадбир иш билан бандликни таъминлаш билан бир қаторда маҳсулот нобудгарчилгини камайтиради, унинг спфатини ях-шилаиди.

Қишлоқ хўжалигининг кўнгина тармоқларида, айниқса, дехқончиликда меҳнат сарфи билан маҳсулот олиш ўртасида вакт жиҳатидан узилиш мавжуд, яъни маблағ деярли бутун йил давомида сарфланади, маҳсулот эса маълум даврдагина олинади. Шу муносабат билан меҳнатта ҳақ тўлашда, иш ҳақи ва моддий рағбатлантиришини ишнинг спфати, ишлаб чиқаришиниг лировард натижаси билан боғлашда ўзига хос муаммолар юза-га келади. Бу муаммоларни бартараф этиш ёки юмшатишнинг турли шакллари мавжуд, хусусан кооперативлар, искарачилар, фермер хўжаликларини ривожлантириш, шунингдек, давлат хўжалигида меҳнатни ташкил этиши ва унга ҳақ тўлашининг пл-фор усусларини зорий этиши ва шу кабилар.

Қишлоқ хұжалиғыда тақрор ишлаб чықарушы фондлары, күтірек уруелік, озиқа, чорва моллары ва шунға үхшаушлар ҳисебидан ташкылғының мөндеуінде. Бу тақрор ишлаб чықарушы маромиттың навбатдагы босқичига кеңг миқеетті таъсир этиб, уни капиталталаған тармоққа айлантируды, ишлаб чықарушы потинциалын көнгайтируды ва мөхнат унумдорлығы суръатларын үстериуды. Айни вактта қишлоқ хұжалиғи нисбетан маіда капиталдар құйыла-диган соға бўлиб қолди.

Ишлаб чықарушы ва капиталининг тұтланиш даражасы жи-хатидан қишлоқ хұжалиғи саноатдан орқада қолмокда. Бунга аввало, қишлоқ хұжалиғинин үзінгі хос хусусиятты туфайли корхоналарнинг мақбут миқеесі аяна кишиккілік сабаб бўлмокда, ҳол-буки кўпингина мамлакатларда йирик корхоналар билан бир каторда кўп сонли дехқон-фермер хұжаликлари сақланиб келмокда. Улар асосан фермер ва унинг оила атездолары кучи билан юритилади. Бирок, хұжалик мавқеи йирик фермерлар кўлида.

Қишлоқ хұжалиғыда ҳам ҳалқ хұжалигининг бошқа тармоқларида амал қыладиган умумий иктиносий қонуулар амал қылади. Лекин уларда тармоқнинг алохуда хусусиятлары ҳи-собға олинган. Қишлоқ хұжалигиниң ривожлантиришининг үзінгі хос хусусияти шундаки, бунда асосий ишлаб чықарушы воситасы ер ҳисобланади. Бошқа ишлаб чықарушы воситаларига солиштирилса, ер эскирмайди, балки түғри фойдаланилса, унинг сифаты яхшиланиб боради.

Қишлоқ хұжалиғыда ишлаб чықарушы воситалары сифати-да тирик идораизмлар, яъни ҳайвоулар ва үсімликлар қатна-шади. Улар эса биологияк қонууниятлар асосида ривожланади. Ҷемақ, тақрор ишлаб чықарушының иктиносий жараёны тирик идораизмларининг табиии ривожланиш жараёны билан узвий боғлиқ. Қишлоқ хұжалиғы махсулоттарини стихијиршы жараёны йирик майдонларда амалга ошириледи ва турда ижим зоналары бўйича ёйилган. Пировард иатижалар кўлланилган ресурслар миёдори ва сифатини эмас, балки кўпинча ишлаб чықаруш амалга ошириладиган аник шароитларга боғлиқ бўлиб қолади.

Қишлоқ хұжалиғи ишлаб чықарушының ҳудудий жойлашуви ишлаб чықарилган махсулот (буғдој, критошка, қанд лавлаги, сут, гүшт ва ҳоказо)ни ҳам, техника ва моддий ресурслар (ёқимчи, песпиклик-мойлаш материаллари, минерал үйитлар)ни ҳам ташиншиң қийинлаштиради.

Қишлоқ хұжалиғининг энг мухим хусусиятларидан бири шундаки, унда яратилган махсулот кейинчалик ишлаб чықарушы жараёнында шытирок этади. Қишлоқ хұжалиғыда ишлаб чықарушы воситасы сифатида уруелар ва әкини материаллары

(бүгдөй, картошка ва ҳоказо), ем-хашак ҳамда ҳайвонлар пода-сии қайта тиклаш ва көнгайтириш учун поданинг катта қисми күлтәнилади. Буларнинг барчаси иншоотлар ва ишлаб чиқа-риш вазифасидаги обьектлар (молхона), ем-хашак, уруғ ва экиш материаллари омборлари ва ҳоказоларни куриш учун кўшимча моддий ресурсларни талаб қиласди.

Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим хусусияти – срда иш даври маҳсулот ишлаб чиқариш даври билан бир-бирига мос келмаслигидир. Қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш даври иносон меҳнати остида амалга ошириладиган жараёни (срни ҳайдаш, ишлов бериш, экиш, ўсимликларни парваришлари, ҳо-силини йиғиб олиш ва ҳоказо) вақтлари ва табиий оминаларнинг бевосита таъсири остида амалга ошадиган (ўсимликларнинг униши, ўсиши, ҳосилга кириши ва ҳоказо) вақт тўпламидан иборат.

Ишлаб чиқариш даври ва иш даврининг мос келмаслиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлигини асослайди. Мавсумийлик ишлаб чиқаришини ташкил этиш, техника, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва охири-оқибатда бутун тармоқ самарадорлигига сезиларни таъсири кўрсатади.

Қишлоқ хўжалигига меҳнат тақсимоти, унинг тақозосига кўра, ишлаб чиқариши нихтисослаштириш халқ хўжалигининг бошига тармоқлари, хусусан, саноатдагига ишбатан бошқача тарзда юз беради. Ер, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиши максадида бу срда ўсимликшунослик тармоғини чорвачилик тармоғи билан ҳамда ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хунармандчилликни ривожлантиришининг оқилона мувофиқлигига эришиш лозим. Ижтимоий меҳнат тақсимотини такомиллаштиришда алоҳида худудларнинг ўзига хос шароитларини хисобга олиш зарур.

Қишлоқ хўжалигининг энг асосий хусусиятларидан бири, шубҳасиз, техникадан фойдаланиш даражаси ва шароити ҳисобланади. Одатда, ишлаб чиқариш воситалари (машиналар, комбайнлар, қишлоқ хўжалиги техникиаси) ҳаракат қилиши, меҳнат предметлари эса (ўсимликлар) бир жойда туришидан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалигининг техник таъмциланганлиги саноат тармоғидагидан кескин фарқ қиласди. Саноат тармоғига ишбатан энергетик ресурсларга бўлган умумий эҳтиёж бу соҳада жуда юқори. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тарқоклиги ва мавсумий характердаги техника ва асосий ишлаб чиқа-риш воситаларига бўлган эҳтиёжни оширади.

Қишлоқ хўжалигининг ўсимликчиллик ва чорвачилик тар-моқларида меҳнат жараёнини ташкил қилиши турлича амалга

оширилади. Бу ерда піжроғи саноатдаги каби доимий иш үрніга әтін бүлмаіди. Қишлоқ хұжалиғи маҳсулотини стиштириш жа-раёнида йил фасты ва ўсимликтердин үзігін хос хусусияттарынан қараб дала ішчеліктердің жағарылышынан да мағниттердің туралы қаралудан шығады. Механизатор барча машина ва агрегаттарда ишлай олиши керак, деңқон эса уруғлар да әкиш материалдарини тай-сұраш, ўсимликтердің парвариши қылыш, тайёрлаш, қосылғынан үй-ғында олиши жараёнындағы барча ішларни бажара олиши лозим. Бунда ішнинг тури ҳар куни эмас, балки шароитдан көлиб чи-кіб, мұайян бир иш куни давомида үзгариши ҳам мүмкін.

Қишлоқ хұжалиғиниң саноат тармоқтарынан ажралиб турувчи бу каби хусусияттары моддий-техника базасын шакт-лантириш, ишлаб чықарыши ташкил этиши ва бошқарыши, иш-лаб чықарыши ресурсларынан фойдаланишининг иқтисодий сама-радорлигини аниклашда ҳисобға олинниши зарур.

### 1.3. Қишлоқ хұжалиғи иқтисодий самарадорлигининг асосий күрсаткышлари

Хозирги шароитта қишлоқ хұжалиғи ривожланишини янада жадаллаштиришининг әнгдолдар мұаммоларидан бири тармоқ самарадорлигини оширишдір. Ишлаб чықарыши самарадорлиғи мураккаб иқтисодий категория бўлиб, унда иқтисодий қонун-ларнинг ҳаракатлари ўз ифодасини топади ва корхона фаолия-тининг мухим томони – натижавийлиги юзага келади.

Қишлоқ хұжалиғи ишлаб чықарыши иқтисодий самарадор-лигини характерлашда натуранал ва қиймат күрсаткышлари тизи-мидан фойдаланилади. Самарадорликтердин натуранал күрсаткыш-лары қишлоқ хұжалиғи ўсимликтердің қосылдорлиғи ва ҳайвон-лар маҳсулдорлиғи ҳисобланади. Натуранал күрсаткышлар қий-мат күрсаткышларни: ялпи ва товар маҳсулот, ялпи ва соф даромад, фойда ва ишлаб чықарыши рентабеллигини (1-чизма) ҳисоблашда асос саналади.

Ялпи маҳсулот – мәттәум давр мобайнида яратылған бар-ча қишлоқ хұжалиғи маҳсулотларининг пулдаги ифодаси, товар маҳсулот эса, сотылған маҳсулотдир.

Ялпи даромад (ЯД) – ялпи маҳсулот (ЯМ) қийматы би-лан ундағы моддий сарғулар (Мс) орасидаги фарқдир:

$$ЯД = ЯМ - Mc$$

Соф даромад (СД) ялпи маҳсулот қийматидан ишлаб чықарыши харжатлары ёки уннинг таннархини айириб ташлаш йўли билан аникланади:

$$СД = ЯМ - Ти$$

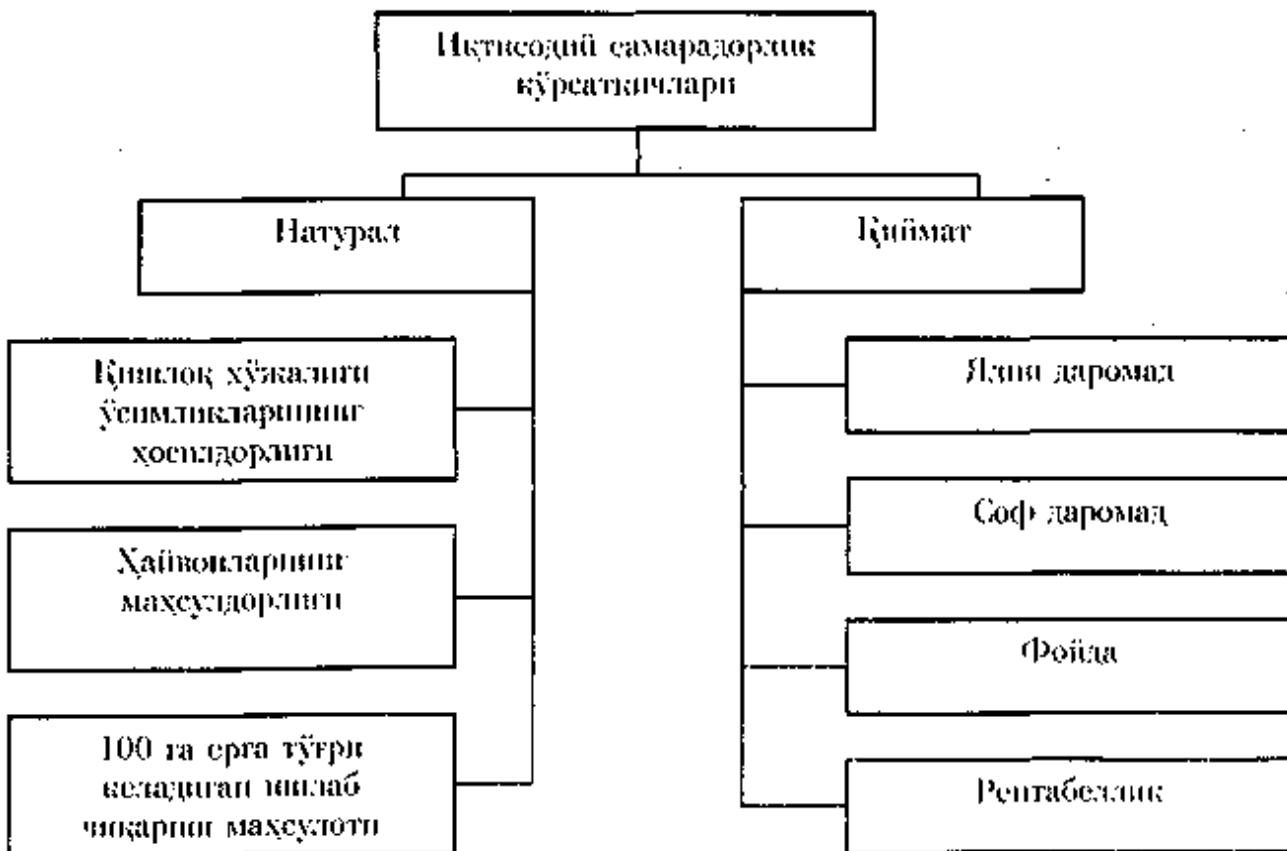
Соф даромад ҳажмии ялпи даромад қиіматининг иш ҳақыга түловини (Хи) айырған ҳам ҳисоблаш мүмкін:

$$СД = ЯД - Хи$$

Иқтисодий адабиётларда яратылған (Т) ва реализация қилинған (Т“) соф даромад фарқланады. Соф даромаднинг реализация қилинған қилеми корхона фойдасы ҳажмига түғри келады. Демек, агар соф даромадни ялпи маҳсулотин тақсимлаш орқали топадиган бўлсак, унда фойда (Ф) маҳсулотни сотишдан келадиган тушум (Тс) билан унинг тўлиқ таниархин (Тс) айирмаси сифатида ҳисобланади.

$$\Phi = Тс - Тк$$

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарышининг иқтисодий самарадорлигини умумлаштирувчи натижә рентабелликдир. Рентабеллик даражаси (Р) фойданинг маҳсулотининг тўлиқ (тижорат) таниархига нисбатан %даги қиімати сифатида ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар бутун қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини характерлашда ҳам, тармоқ самарадорлигини иғодалашида алоҳида маҳсулот бўйича ҳам кўпланилади.



Гўчама. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорликти қўреаткичларит.

## 1.4. АСМда самарадорликни ошириш муаммолари

АСМ моддий-техника базаси соҳага старли аҳамият берилмаганлиги, техника, ўтиг, капитал маблағлар кам ажратилганлиги туғайли ҳозирги ҳолатта түзди. Чуюнчи, кейинги йилларда АСМга халқ хўжалигига сарф этилаган капитал маблағларининг 30-32%ни ажратилган.

Агросаноат ишлаб чиқариши самарадорлиги пастлиги, ривожланмаганинг асосий сабаблардан бири АСМнинг алоҳида соҳаларини моддий-техника билан таъминлаш жараёнидаги иномутаносиблик, соҳа тармоқларининг алоҳида маҳкама ва вазирликларга бўйсунши, улар ўртасидаги ўзаро иомувоғини алоқани бартараф этиш учун тармоқлараро ягона тақрор ишлаб чиқариши ривожлантириш занжирининг йўқлигидир. Масалан, саклаш ва қайта ишлаш саноати ривожланмаганинг, куввати пастлиги натижасида ҳар йылы ўртacha стиштирилган гўштнинг-15, сутнинг-20, мева, сабзавот ва картошканинг 40%га яқини, дон ва нахтанинг 10%дан ортиғи истроф бўлмоқда.

Бунишнинг асосий сабаби шундаки, соҳа тармоқлари ўртасидаги алоқалар ўзаро иқтисодий манфаатдорлик асосида йўлга кўйилмаган, моддий-техника базаси старли даражада ривожлантирилмаган. Чуюнчи, қишлоқ хўжалиги корхоналари билан қайта ишлаш саноат корхоналари моддий-техника базаси ўртасидаги нисбат 1970 йилда 5:1 бўлган бўлса, 1993 йилга келиб 10:1ни ташкил этди. Бундан таниқари қишлоқ хўжалигига стказиб берилётган машина, трактор ва бошқа техника воситаларининг, минерал ўтиларининг сифати паст. Шу сабабли ўз миқдорига нисбатан кутилган самаралии бормаянти. Уларнинг самарадорлиги пастлигига трактор ва техникаларга техник хизмат кўрсатилиши, уларга эҳтиёт қисмларни стказиб бериш, жорий таъмирлаш ишларини амалга оширувчи корхоналар старли даражада ривожланмаганинг ҳам сабаб бўлмоқда.

АСМ хўжалик механизми тақрор ишлаб чиқариши жараёнида экологик жиҳатдан заарли техника ва материаллар ишлаб чиқариши ҳамда ишлатишига қарши маъмурини ва иқтисодий тўсиқ йўқлиги сабабли, туироқ таркибиға салбий таъсир қиласидиган оғир ва заарли трактор ва техника воситаларини стказиб бериш тўхтатилган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариши натижалари об-ҳаво ва иқлим шароитларига қараб, йиллар бўйича ўзгариб туради. Шу сабабли, бу соҳада тақрор ишлаб чиқаришининг бир маромда кечишини таъминлаш кўпинча фондларни барни этиш ва саклаб туришини талаб этади. Шунинг учун фавқулодда ҳолларда ишлатиш учун озиқа, уруғлик ва иш хақи

захириа фондларини ташкил этиши лозим. Кейинги 30-40 йиллар ичидә ривожланган мамалакатлар қишлоқ хўжалигида кўплаб ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар рўй берган. Қишлоқ хўжалиги ҳозирги замонавий техникаси ва биология фани ютуқларини кўллашта асосланган индустрисал товар ишлаб чиқарни воситалари стказиб берувчи ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловичи саноат тармоқларини тегишли савдо бўғимларини бирлаштирувчи ягона агробизнес - агросаноат мажмун тизимига бирлашиб, интеграциялашди.

Бозорин бошқариш, дастлаб бевосита юқори пировард натижаларга эришиш – қишлоқ хўжалиги ва агросаноат мажмун таркибидағи бошқа тармоқлар ўртасида баланслашган мутаносиблигни ўрнатишdir. Шу муносабат билан давлат бошқарув идоралари ва агросаноат таркибидағи хўжалик(корхона, ташкилот)лар ишчи аппарати ходимларининг барча бошқарув босқичларидағи ўрини ортиб борди. Бозор муносабатларини тартибга солиш режали тақсимот тизими шароитида ишлаб чиқарини бошқаришга ишбатан мураккаб. Шунинг учун бошқариш идоралари замонавий вазифа ва талабларга мос келадиган ташкилий тузиљма ва мутахассислар таркиби бўйича жавоб бермоғи, раҳбар ходимлар ишчанлик ва малакавий қобилиятлари туфайли иқтисодий субъектлар фаолиятини мувофиқлаштириш муаммоларини синиц санъатига эга бўлмоғи лозим.

Давлат бошқарув идораларининг агросаноат мажмуда хўжалик механизмини тартибга солишидаги роли бевосита иқтисодий дастаклар ва моддий рабботлантириши орқали ўсиб боради. Таъкидлаш жонзки, давлат томонидан бошқаришни тартибга солиш, назаримизда, маълум вазифадан ташкил топмоғи лозим. Улар қўидагиларда иборат:

- бюджет, кредит ресурсларидан ва давлат томонидан хўжаликларга бериладиган ёрдам маблағларидан оқилона фойдаланиш;

- қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқлар ўртасидаги баҳолар мутаносиблигини саклашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш;

- республика ва унинг миңтақалари бўйича озиқ-овқат фондини яратиш, қишлоқ товар ишлаб чиқарувчилари учун маркетинг хизматини ташкил этиш;

- самарали инвестиция, инновация ва институционал сиёсатни олиб бориш.

Ҳозирги пайтда агросаноат мажмунини бошқаришида қатор камчиликлар мавжуд, Ҳусусан:

- агросаноат ишлаб чиқарини тартибга солишида айниқса, тармоқлараро муносабатларга таъсир этишида ва қишлоқ хўжали-

ти ҳамда саноат тармоқлари ўргасидаги эквивалент алмашуинда давлатнинг иштирок эти маёстганлиги;

- ислоҳотларни жорий этишда миңтақавий хусусиятлар ва мавжуд қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тузилмаси ҳисобга олинмаёстганлиги;

- аграр соҳани қайта ташкил этишда ижтимоний омилларни, хусусан, меҳнатга қобилиятли ходимларни иш билан таъминлашга қаратилган тадбирларнинг ҳаётга сескин жорий эти маёстганлиги.

Хориж ва мамлакатимизда тўплантган тажрибалар шунни кўрсатмоқдаки, бозорнинг шаклланиш жарабони ўсиб бориши билан хўжалик субъектлари томонидан иқтисодиётни бошқариш омилларининг аҳамияти ҳам ортиб боради. Кўпгина мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики, бозор муносабатлари ривожланниши билан давлатнинг агросаноат тизими ва унинг алоҳида тармоқларига мақсадга мувофиқ равишда таъсир этиш зарурати сакланиб қолади.

Бозор иқтисодига ўтишининг ҳозирги босқичида республикамиз аграр соҳасини бошқаришда давлат бошқарувининг аҳамияти катта. Шунинг учун давлат идоралари хўжалик иниларига аралашмаслик сиёсатидан чекиниб, аграр соҳани ва агросаноат мажмуми бошқа тармоқларини ривожлантиришнинг асосий йўналишиларини белгилаб бермоғи лозим.

Таъкидлаш жонзаки, кўшимча моддий, меҳнат ва молия ресурсларини жалб қылмаедан, факат бошқариш тизимини ташкил этишини тартибга солиш орқали катта самарага эришини мумкин. Агросаноат мажмуми тизимини ташкил этишининг муҳим шарти, бу жарабони мақсадга мувофиқ режали ва изчил давом этиришидир.

### 1.5. «Қишлоқ хўжалиги шифратузилмаси иқтисодиётни» фанининг предмет ва вазифалари, тадқиқот усуллари

Қишлоқ хўжалигининг муҳим вазифаларидан бирни мамлакат аҳолисини озиқ-овқат, қайта ишлаш саноатини эса зарур қишлоқ хўжалиги хомашёси билан таъминлаштириш. Ушбу масадани ҳал этиш келажакда тармоқни интенсивлаштириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, иқтисодий муносабатларни тақомиллаштириш, турли хил мулкчилик ва хўжалик юритишининг турли шаклларини ривожлантириш билан боғлиқдир. Хўжалик юритишининг илмий асосланганлик даражасини юксалтириш, ишлаб чиқаришини бошқаришда ташаббускорлик ва фаолликни кучайтиришнинг асосий шарти қишлоқ хўжалиги мутахассисларини иқтисодий жиҳатдан тайёрлаш ҳисобланади.

Шу сабабдан, «Қишлоқ хўжалиги шифратузилмаси иқтисодиётни» фанининг асосий мақсади - объектив иқтисодий болушиларидан.

ининг фаолият кўрсатиш ҳамда қишлоқ хўжалигида амал қилиш шакларини ўрганишадир. Бунда у иктиносидий йўналашдаги борча фанлар каби қишлоқ хўжалиги тармоғидаги ишлаб чиқариш муносабатларига моддий ишлаб чиқаришининг бошқа соҳалари билан ўзаро боғлиқликда қарайди, табиий, техник ва бошқа аралаш фанлардаги тадқиқот натижаларига эътибор қаратади.

Иктиносидёт деганда, кенг маъниода, кишиларнинг ишлаб чиқариш жараёнида киришадиган ижтимоий муносабатлари йигиндиси тушунилади. Тармоқ иктиносидий фанлари (саноат иктиносиди, транспорт, қурилиш, савдо, қишлоқ хўжалиги ва бошқалар) умумий иктиносидий қонунчиларнинг ҳалқ хўжалиги тармоғида амал қилиш хусусиятларини ўрганади.

«Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иктиносидёти» фан сифатида объектив иктиносидий қонунларни ҳамда уларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида амал қилиш шаклларини ўрганади. Қишлоқ хўжалиги бўйсунадиган иктиносидий қонунлар объектив характерга эга ва инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда амал қиласди. Умумий иктиносидий қонунлар томонидан бошқарилган ҳолда қишлоқ хўжалиги иктиносиди ушбу қонунларнинг аниқ бир шароитларда амал қилиш хусусиятларини очиб беради, улардан хўжаликлар амалиётида фойдаланиш устубларини ишлаб чиқади.

Қишлоқ хўжалигида иктиносидий қонунлар тизими - қиймат қонуни, меҳнат унумдорлигининг ўсиш қонуни, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонуни, жамғариш қонуни амал қизади. Улардан буни билган ҳолда фойдаланиш аҳолининг ўсиб бораётган талабини қондиришга, жамиятнинг барча аъзоларини ҳар томонлама эркин ривожлантиришга йўналтирилади.

«Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иктиносидёти» фани бу жараёнга фаол аралашиб, амалий хулосатлар чиқаради ва асосий иктиносидий қонунлардан АСМни ривожлантиришда фойдаланиш усулларини ишлаб чиқади. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши жараёнидаги ҳаракати ва ишлаб чиқариш билан ўзаро муносабатларни ўрганади, қишлоқ хўжалиги иктиносидининг муҳим вазифаси бўлгани қишлоқ хўжалиги машини ва ускуналари, агротехник тадбиrlар самарадорлигини аниқлаш жараёnlарини ташкил этади.

Бозор муносабатларини ривожлантириш шароитида иктиносидий фанларда «тармоқ иктиносиди» тушунчаси билан бирга «экономике» тушунчаси ҳам кенг ишлатилмоқда. Иктиносидий қонунларни ўрганиш иштаган назаридан, «моддий ресурслардан фойдаланиши» ва «аҳоли эҳтиёжларини қондириши» тушунчалари бир-бiriiga яқин. Лекин айнан бир хил эмас. Иктиносидёт ҳалқ хўжалиги тармоқларининг (шу жумладан, қишлоқ хўжалигининг ҳам) моддий ишлаб чиқаришдаги бошқа соҳалар билан ўзаро ишлаб чиқариш муноса-

батларини ўрганади. Экономике, К.Макконелл ва С.Брюларниң ифодалашыча, инсонтарнинг чекланган ресурслар оламида моддий бойлук ва хизматларни ишлаб чықариш, тақсимлаш ва иетсемол күлгүш жараёштадаги хулк-аттворини ўрганади. Экономиксениң асосини қўйнадиги иккى фундаментал ҳақиқат ташкил этади:

- жамиятнинг моддий эҳтиёжлари чекениз ва қондирилмайдиган;
- иқтисодий ресурслар, яъни товар ва хизматлар учун восита-лар чекланган.

Шу жиҳатдан мутлақ моддий фаровонликка эришиб бўл-майди. Йисоннинг моддий эҳтиёжларини максимал даражада қондиришга эришиш мақсадида чекланган ишлаб чықариш ресурсларидан самарали фойдаланиш вариантларини қидирини «Экономике» фанининг предметига киради.

«Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» курсини ўрганишда техно-логик («Ершунослик», «Ўсимликшунослик», «Агрокимё», «Мелиора-ция», «Механизация ва электрлаштириш», «Чорвачилик», «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш», «Сабзавотчи-лик», «Боғдорчилк» ва бошқалар) ҳамда иқтисодий («Математика», «Сиёсатшунослик», «Иқтисодиёт иззарияси», «Қишлоқ хўжа-лигида режалаштириш ва истиқболлаш», «Ишлаб чықарини кучла-рини жойлаштириш», «Хисоблаш техникаси ва компьютер технологиялари», «Информатика», «Статистика», «Мехнатни муҳофаза қилиши ва нормалаштириш», «Бухгалтерия ҳисоби») фанлар бўйи-ча билимларни чукур ўзлаштириш мухим роль ўйнаиди. Айни вақ-тда «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» тармоқ фанни сифатида иқти-садий йўналишдаги қуйидаги фанларни ўрганиш учун асос яратади: «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чықаринини ташкил этиш», «Хўжа-лик фаолияти таҳлили», «Иқтисодий-математик усуллар», «Молия-лаштириш ва кредитлаштириш», «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чықа-ришини бошқариш», «Халқаро иқтисодий мұносабатлар», «Тадбир-корлик», «Қишлоқ хўжалиги бозорлари» ва ҳоказо.

Ҳақиқатини билдири усуллари фанининг усулларини ташкил этади. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фаннини асосини диалектик усул ташкил этиб, бунда узлуксиз ҳаракат ва ўзгаришлар шароитида жараённинг ривоҷлашшиш ўрганилади ва ҳар бир ҳодиса ягона-лик ва қарама-қаршиликлар (эски ва янги) ўртасидаги қуашни ифодалайди. Катта ҳажмдаги иқтисодий материалларни таҳлил қилишида иқтисодий тадқиқот усулларидан, чунончи, статистик (кор-реляция, дисперсия, индекс, регрессия), монографик, иқтисодий-ма-тематик, график, ўтчов-конструктив, тақрибавий, абстракт-манти-кий ва бошқа усуллардан фойдаланилади.

## Қисқача хуросалар

Агросаноат интеграцияси, яъни қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи корхоналар, маҳсулотни қайта ишловчи, истеъмолчига стказиб берувчи туташ тармоқларнинг ўзаро ҳамкорликда, боғлиқ ҳолда ишлаб чиқаришни ривожлантириш – АСМ вужудга келиши ва ривожланишининг асосий негизи хисобланади. Агарар секторнинг ҳиссаси эса 1995 йил 1 январида мамлакатимизда ишлаб чиқарилган (умумий овқатланиш ва шунга ўхшашлардан) ялпи ички маҳсулотнинг ортиқроғи, ҳалқ хўжалигига банд бўлган аҳолининг 37 %-и тўғри келади.

Қишлоқ хўжалигининг кўпгина тармоқларида, айниқса, дехқончиликда меҳнат сарфи билан маҳсулот олиш ўртасида вакт жиҳатидан узилиш мавжуд, яъни маҳсулот деярли бутун йил давомида сарфланади, маҳсулот эса маълум даврдагина олинади.

### Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. АСМ соҳалари қандай ташкил этилади?
2. АСМ ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади?
3. АСМ инфратузилмасининг турлари ва моҳияти нималардан иборат?
4. АСМда хўжалик юритишнинг қандай янги шакллари мавжуд?

### Асосий адабиётлар

1. Абдувоҳидов А. Ахборотлаштириш инфратузилмаси ва тараққиёт. «Иқтисод ва ҳисобот», 10-сон. - Т., 1997.
2. Ваҳобов А., Исмоилова Б. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон. - Т., 1997.
3. Отабоев О. Инфратузилма ва самарадорлик. «Иқтисод ва ҳисобот», 10-12-сонлари. - Т., 1995.

## II боб

### ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МОҲИЯТИ, ТАРКИБИ ВА ТУРҚУМЛАШТИРИЛИШИ

#### 2.1. Қишлоқ хўжалигидаги инфратузилманинг мөҳияти ва аҳамияти

Агросаноат ишлаб чиқаришнинг шровард натижалари факат қишлоқ хўжалиги ривожланниш даражасига эмас, балки унинг хизмат кўреатини тармоқларига ҳам боғлиқдир. Ишлаб чиқариш ҳажми ўсиши билан қишлоқ хўжалигига моддий-техника ресурслари, көракли хомаше ва ёрдамчи материаллардан фойдаланиш ҳажми ҳам ошиди. Хўжаликларнинг электроэнергияси, транспорт, алоқа воситаларига, маҳсулотни сақлаш жойларига талаб ошиди. Қишлоқ хўжалигининг таъминлаш-техник хизматига, моддий-техника таъминоти ташкилотларига, муҳандистик, зооветеринария, агрокимё хизмати ва бошقا хизматларга боғлиқлик даражаси ўсади. Бу жарабонда самарали фойдаланиши ва истеъмолчига стказиб беришни таъминлаїдиган ташкилот ва тармоқларнинг ривожланиши ҳам мухим аҳамият каеб этади. Бундай тармоқлар ва хизматларни иктиносидётда инфратузилма дейилади.

Инфратузилма – иктиномӣ ва иктиносидӣ ишлаб чиқариш учун нормал шарт-шароитларни таъминловчи тармоқ ва саноат маъмунидир. У ишлаб чиқариш, технологик, иктиносидӣ ва ташкилий алоқалар жарабонда вужудга келадиган реализация орқали АСМнинг самарали ишланини таъминлаиди. Инфратузилма жамият ишлаб чиқариш кучларининг бўлинмас қисми хисобланади. У корхонанинг самарали фаолиятини таъминлаиди ва АСМнинг шровард маҳсулоти миқдорин кўп ва сифатан юқори бўлишига йўналтирилган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ялпи ишлаб чиқарилиши шровард натижада тармоқнинг ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлари, меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражаси билан бирга хизмат қиливчи ишлаб чиқаришнинг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Улар орасида агрокимё, зооветеринария, консультация хизматларига катта эътибор берилади.

Инфратузилма қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни интенсивлантириши ва самарадорлиги ўсишининг мухим омилни хисобланади. Хомаше, материал ва тайёр маҳсулотининг ўз вақтида олиб келинини хўжалик айланмасида бўлган ресурсларни белгилайди. Саноатлаштириш, кимёлаштириш, мелиорация ва ишлаб чиқаришнинг бошқа асосий омиллари тез суръатда ўсишига нафакат қишлоқ хўжалиги учун ишлаб чиқариш

маблағларининг миқдоран ўенши ҳисобига, балки маблағ ресурсларидан самағалы фойдаланишин таъминлаған хизмат тизими ташкил этилиши ҳисобига ҳам эришплади. Бозор муносабатлари ривожланган шарт-шароитда инфратузилманинг тармоқ ва ишлаб чиқарини вазифалари ҳам ўзгаради. Бу ерда қишлоқ хўжалигининг материал, ресурслар, техника билан таъминоти йўқ. Мавжуд бўган хизматлар базасида АСМ корхоналарига моддий ресурсларни реализация қиласидиган ҳиссадорлик жамиятлари ва ширкатлар вуажудга келмоқда.

Моддий ишлаб чиқариш инфратузилмасининг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги корхоналарини ишлаб чиқаришига хизмат қилиш вазифасидан босқигма-босқич озод этишдан иборат. Инфратузилма ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва қишлоқ хўжалигининг асосий маҳсулотлари спфатан юқори бўлиши учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган. Мустақил равишда пировард маҳсулотини ишлаб чиқармайдиган тармоқ ва хизматлар маълум миқдорда бутун ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсири ғтади. Инфратузилма АСМ учун кадрлар тайёрлани, уни ишчи кучи билан таъминлашга ёрдам беради.

Инфратузилмага кирадиган тармоқлар ишлаб чиқариш жараёнига бир хизда таъсири кўреатмайди ва жамият ишлаб чиқаришида ўзига хос ўрин эгаллаиди. Шу туфайли инфратузилма тармоқларини асосий кўреаткичлари бўйича туркумлаш мухим амалий аҳамиятга эга. Инфратузилма туркумланиши алоҳида элементлари билан бирга бутун тармоқлариниң жамият ишлаб чиқариш тизимидағи ўринларини белгилашга ёрдам беради. У тармоқлараро алоқаларини ўрганишга ва асосий ишлаб чиқариш билан хизмат кўреатиш тармоқлари орасида оптимал мувозанатни белгилашда кўмаклашади.

Инфратузилма элементларининг характеристини кўп томонлама ҳисобга олган ҳолда уни конкрет хусусияти бўйича туркумлаш мумкин эмас. АСМ инфратузилмаси элементларини кўйидаги тўрт хусусияти орқали туркумластириши мумкин (2-чиизма).

- ишлаб чиқарин жараёнига таъсири даражаси билан;
- ҳудудий;
- тармоқ;
- функционал йўналтирилганлиги бўйича.

АСМ инфратузилмасини ишлаб чиқариш жараёнига таъсири даражаси бўйича кўйидаги ишни гурухга бўлиш мумкин:

- ишлаб чиқариш;
- ижтимоий.

Иккисодий самарадорлик. Ишлаб чиқарини инфратузил-

маси иқтисоддің самарадорлугининг асесін күрәткічі объектілар шылаб чиқарыши харажатларининг ўз-ўзиниң қолапын ҳисобланады. У күйндеги формула орқалы ҳисобланады:

$$Ku = \frac{K \text{ ёки } B}{Mi}$$

Бу ерда:  $Ku$  – шылаб чиқарыши инфратузилмасына кестан харажатларининг ўз-ўзиниң қолапы;

$K$  ёки  $B$  – қынитоқ хұжалығы маңаудотининг қийматы;

$Mi$  – шылаб чиқарыши инфратузилмасының шылаб чиқарышта кестан моддий харажатлари.



2-чызма. ACM инфратузилмасы элементтеринин түркүмләштирилүші

Худудий хуесеняти ва ишлаб чиқарнига хизмат күрсатып бўйича тармоқтар қўйидагиларга бўлинади:

- инфратузилманинг халқ хўжалиги тармоқлари;
- худудий тармоқлар;
- онкет корхонада маҳаллий ёки ишлаб чиқариш тармоқлари.

Халик хўжалиги инфратузилмаси бутув халқ хўжалигининг самарали ишлашига хизмат қўладиган тармоқ ва хизматлардан иборат. Шундай қилиб, у ягона энергетик, транспорт, алоқа тизимлари булоқ инфратузилма мажмуми хисобланади; халқ хўжалигининг электрэнергиясига, почта, телеграф ва транспорт алоқларига бўлган талабини қондиришга йўналтирилган.

Худудий инфратузилма алоҳида иктиносиди районларининг ривожланиш ва худудий ишлаб чиқариш мажмумилари шакллашими билан боғлиқ.

Локал ёки ишлаб чиқариш инфратузилмаси алоҳида корхоналарниң фаолиятини таъминлайдиган элемент ва ишлаб чиқарнишдан иборат. Локал инфратузилмага ички хўжалик ва хўжаликлараро йўл курадиган ташкилот мисол бўла олади.

Тармоқ хуесенятилари бўйича инфратузилма тармоқлараро инфратузилма ва тармоқ ички инфратузилмасига бўлинади. Тармоқлараро инфратузилма халқ хўжалигининг кўтгина тармоқларига хизмат қилишга йўналтирилган. Тармоқ ичи инфратузилмаси эса конкрет тармоқнинг ишлашига ёрдам беради.

Функционал йўналтирганилик бўйича АСМ инфратузилмасида иккита соҳани кўриш мумкин: бевосита қишлоқ хўжалигига хизмат қитувчи соҳа ҳамда пировард маҳсулот истеъмолчига стиб боришини таъминлайдиган соҳа. Биринчи соҳа машина таъмир-таъминоти тармоғи, транспорт-меліоратив, сув таъминоти ташкилотлари, агрономия, ветеринария, информация хизматлари, моддий-техника таъминоти ва электрлаштириш тизимларидан, иккинчи соҳа эса маҳсулотни тайёрлаш, ташиш, саклаш ташкилотларидан иборат. АСМ нормал ишлашини турли қадоқлаш материалларининг старли миқдорисиз таъминлаш мумкин эмас.

## 2.2. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг иктиносидиј моҳияти

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси ишлаб чиқариш маблағлари ҳамда уларнинг узок муддат ишлашини таъминлайдиган тармоқларни ўз ишга олади. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси таркибига бевосита қишлоқ хўжалигига хизмат қитувчи

тармоқлар киради; ишлаб чықарышга йүнәлтирилган транспорт, таъмирлаш устахоналари, омбор хўжаликлари, коммуникация тизими ва телеграф, алоқа, электроэнергия узатиш линиялари, техник хизмат станциялари, илмий – ишлаб чықарыш лабораториялари, ҳисоб марказлари. Бундай хизматларга ўсимлик мухофазаси, агротехника, ветеринария, техник таъмир, юридик ва бошқа хизматлар киради (З-чиズма).

Ишлаб чықарыш инфратузилмасининг шаклланишига кўнгина омиллар таъсир этади. Уларнинг ичидаги тупроқ-иқлим шароити, худуд рельефи, сув билан таъминланishi, ср худуди конфигурацияси, йўл ҳолати, корхонанинг жойлашиши, ишлаб чықарыш обьектларининг жойлашиши, кўлланилаётган технологиялар, ишлаб чықарыш ихтисослашиши ва концентрациялашиши даражасига алоҳида эътибор берилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида собиқ иттифоқ давридагига қараганда ҳозирги вақтда алоқанинг ўрни ва аҳамияти жуда муҳимдир. Чунки, хўжаликларнинг аксарият қисми ўзи стиштирган маҳсулотларининг давлат буюртмасидан ташқари қисмини хоҳлаган ташкилот, фирмага ёки бозорда сотиши мумкин. Шу боис уларнинг бозор конъюнктурасини ўрганиши ёки баҳо тизими ўзгариб туришидан хабардор бўлишида, алоқа тизимишининг энг замонавий ускуналаридан фойдаланишида хўжаликлар стиштирган маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган жараёнларни имкон даражасида ҳал қилишга кўмаклашади.

Алоқа тизимишининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, бунда хўжаликнинг ички тизимида бўлаётган барча жараёнлардан хабардорлик ҳамда уларнинг муаммоларини ҳал этиш имкони яратилади. Хўжалик ичидаги фаолият кўрсатаётган барча ускуналар ва механизmlарга зарур ҳолатда техник ёки бошқа хизматларни кўрсатишда, алоқа тизимишининг ўрни ва вазифаси қанчалик даражада аҳамиятли эканлигини кўриш мумкин.

Хўжаликларнинг сифатли маҳсулот стиштириши ва наслдор чорва моллари билан таъминланishiда бозордаги ҳолатни ўрганиш ва бошқа жараёнларда илмий ва ахборот таъминоти ўзига хос ўрин тутади. Бу таъминот орқали янгиликлар қанча тез тарқатилса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чықарувчилари бу янгиликларни щунча тез ўзлаштириши ва жорий этишлари, иккичидан, улардан фойдаланиб, ишлаб чықарыш самарадорлигини оширишлари мумкин. Чунончи, паҳтани плёнка остига экишининг жуда кенг ва тез тарқалиши, яъни Андижонда тажриба учунда ўтиказилиб, унинг бошқа вилоятларга тарқатилиши ёки ривожланган чет эл мамлакатлари технологиясининг республикамизга келтирилиши, яъни «Марал-125», «Магнум-7240».

«Кеңіс-2166» комбайндары ва тракторларинің қышлоқ хұжалығта жорий этиленин ва үларнинг ишлаб чыкаруш жарабейдеги самаралы фаолияти шулар жумласидандыр.

### Ишлаб чыкарунан инфраструктуранаси

■ Күшлөк хұжалығта  
хизмет күрсатувчи  
тармоқтар

► Транспорт

► Электроенергиянын  
узатушилділіктері

► Мелиорация ва  
притратылыштырлар

► Алоқа

► Моддий-техника  
тәзміліктері

► Тайёрлөв

► Омбор, алеватор  
хұжалықтары

► Махсус хизметтер  
бүлшімдер

► Агротехника хизметтері

► Үсімдік химоласи

► Ветеринария хизметтері

► Сугын

► Техник тағамдардан

► Юридик

► Нәмнік ва шифтермен

З-чизма. Ишлаб чыкарунан инфраструктурасының шакталашы.

Асосий үйрек хизмат күрсатувчи тармоқтардан бирі Ыл хұжалигидар. Қышлоқ хұжалығда әнг күті тарқалған ва асосий тармоқ автомобиль Ыллары ҳисобланады. Тармоқтараро характерга әга бүлған Ыллар қышлоқ хұжалығда ишлаб чыкарған маңаудолларни иsteммолчыларға стказиш каби көнт күламлы ва салмоқты вазифаларни бажарып да, ичкі тармоқ характеристидеги Ыллар әса хұжалық ичиштеги барча ичкі мұаммаларни ҳал отырында үзінде хос үрін тутады. Хұжалық ичиштеги Ыллар маңаудол ишлаб чыкаруш билан бөлшік бүлған барча

фаолияттарға хизмат қылады. Қышлоқ хұжалигінде ітүларниң жойлашының, асосиі объекттерге күлай түріши, асфальтланганлық даражасы ва текнепшлиги ишлаб чықарып самарадорлігінің оширишіда үз таъсирини күрсатады.

Мәдениети, инфраструктурының зерттеулерінде үйлескелеттегі тармоқлардан бири транспорт хұжалиғы ҳисобланады. Ишлаб чықарып харалаты жарабайини транспортеніз тасаввур қылған қынин. Бу борада қышлоқ хұжалигига хизмат күрсататын транспорттар фармацияның узок даврни үз ичиге олады. Даставвал қышлоқ хұжалигінде транспорт вазифасынің үтаб келген шың ҳайвонлардан фойдаланылған.

Қышлоқ хұжалиғы корхоналарыда хизмат күрсатувчи техникаларнинг ҳолаты ишлаб чықарып самарадорлігінің күп жи-хатдан белгилаб берады. Кейинги 5-6 йыл ичида мавжуд техникаларнинг бир қилемі хизмат мүддатини үтаб бўлган ва шуга яроқсиз ҳолга келиб қолган эди. Республикаимиз бўйича 1990-1996 йиллар мобайнида ҳайдов тракторлари 67 %га, пахта териш машиналари 62 %га, тиркемали юқ ташувчи транспортлар эса 83 %га камайган. Бу эса, үз навбатида, ишлаб чықарып жарабайнига салбий таъсир этади.

Етиштирилдиган қышлоқ хұжалиғи маҳсулоттарини исьемчиларгача бўлган узлукенізлігін таъминлашга ишлаб чықарып инфраструктурының иккичи йирик тармоғы хизмат қылады. Бу тармоққа маҳсулотларни саралаш, тайёрлаш, саклаш ва сотиш билан боғлиқ бўлган жарабайлар киради.

Хұжаликларда маҳсулот ишлаб чықылғандан сўнг уни саралаш ва тайёрлаш ишлари олиб борилады. Саралашда маҳсулот таркибидағы озуқа моддалары кўрининшига қараб иккита групга бўлинади. Бу эса, үз навбатида, маҳсулотларни саклаш учун тайёргарлик кўришга имкон яратади. Чунки саралаш жарабайнида маҳсулотнинг ишшіші даражасы, нави ва турига қараб, саклаш дастури ишлаб чықлади. Маҳсулотнинг қилемини қайта ишлашга тошириши, иккичи бир қилемини эса саклаш масаласи ҳал этилади.

Маҳсулотларни саралаш ишлари олиб борилмаса, саралаш жарабайнидаги эътиборсизлик ва камчылар туфаили иерофармацияка йўл қўйылши мумкин. Сараланган қышлоқ хұжалиғи маҳсулотларини тайёрлаш ишлари үзарининг сифатига кatta таъсир күрсатади. Республикаимиз қышлоқ хұжалигидә стиштирилётгани маҳсулотлар орасында асосиі нур турушы пахта, галла ва мева-сабзавот маҳсулотлари ҳисобига бўлади. Бу турдаги маҳсулотларга айниқса, мева ва сабзавотларга тез ва соз хизмат күрсатилса, иккичи қилемі тайёрлов ташкилларнга сотилса, нобуд-

тарчыларнан күштірілдігін меса ва сабзардың қамдағалда маңсулоттарын сақлаш, биринчидан, хұжаликтарнинг молиявий ақвөлини яхшилашта имконият тутедірса, иккінчидан, истемеліліктернинг Ың давомида доимий талаби қоидириліши мүмкін.

Меса ва сабзардың сақлаш омборхоналары 2 турға бүлинади:

1. Мұваққат (вактинчалик омборлар);
2. Доимий омборлар.

Мұваққат омборлар ақоли ва чорвачылық мажмусасына яқын жойға қурылады. Үнде илдізмевалар ва картошкани сақлаш мүмкін. Доимий омборлар сифимі 100 тоннадан 30000 тоннагача бўлиши мүмкін. Бундай омборларда фаол вентиляция бўлганда маңсулот яхши сақланади.

Ҳозирги пайтда меса ва сабзардың газ мұхитини бошқарыб сақлаш ривожланган Англия, Франция, Голландия, АҚШ, Германия ва бошқа мамлакатларда кең күлланилади. Бунда маңсулотлар сифати 7-8 ойгача бузилмасдан сақланыш мүмкін.

Маълумкі, республикамыз қишлоқ хұжалигыда ғалла майдонлари ва ҳосилті шидан-йилга ошиб бормокда. Етиштирилгандай режадаги ҳосилтінің давлатта сотилганидан қолган қисмет хұжалик иштесеріда бўлади. Ушинг бир қисмет истемол ва уруғлик учун омборхоналарда маълум вактгача сақланади.

Ҳозирги кунда дон ва дон маңсулотларнин сақлашда 10-15 %гача нобудгарчыларнан күштірілдігінде көрсөтілген. Бу эса, ўз навбатида, хұжалик учун заардир. Дунё миқёсендә дон маңсулотлари З тартибда сақланади:

- дон массасини қуруқ ҳолда сақлаш;
- дон массасини совутылған ҳолда сақлаш;
- ҳавосиз жойда сақлаш.

Умуман, қишлоқ хұжалигыда етиштирилдігін маңсулоттегі түріга караб, уларни сақлаш учун замонавий омборхоналар ва совутгичлар қурилышини ташкил этиш керак.

Қишлоқ хұжалигы корхоналарыда ўзлары етиштирилген маңсулоттарни сотиши, яъни истемелілікке етказиш жуда мухим ахамиятта эга. Бу борада ҳозирги пайтда республикамызда тажриба йўқлиги ҳамда хұжаликлар бозор ҳолатини билмасликларни сабабли кўти ҳолларда касодга учрамокда. Хұжаликларда маңсулотни сотишдан аввал бозор конъюнктурасини билдиш лозим. Бунда ўтган йил якунларини ҳисобга олиб, келгуси йилда қайси маңсулотларга талабининг ошиниш ёки камайыши ҳамда қайси турдаги маңсулотларни етиштирилганда хұжалик йил якунида

юқори рентабелли күрсаткыч билан чиқиши мүмкінлігінің бозор конъюнктурасы ойдиналаштиради.

Қышлоқ хұжалиғыда ишлаб чиқариш инфратузилмасыннің ҳар бир тармоғындағы нұқсанлар бартараФ этилиши учун зарурдың қолатларда капитал күйілмаларни жаңб этиш керак. Мавжуд ишлаб чиқариш инфратузилмасы тармоқтариниң ривожлантириш давр талабидір. Инфратузилманиң ҳар бир тармоғыда, у агросервис тармоқлари бұладымы ёки тайёр маҳсулотның истемелігінде стказиб берішдеги хизмат күрсатувчи тармоқлар бұладымы, бундан қатын назар, ҳар бир соҳа объектлариниң самарали ва жаһон талабларына жавоб берадиган техник жиһаздар билан таъминлаш қозирғы күннинг долзарб муаммола-риданыр. Бу муаммоларни ўз вақтіда счиш, бириңчидан, қышлоқ хұжалиғи корхоналары ишлаб чиқариш жараёниниң ривожлантирса, иккіңчидан, ақолиниң озиқ-овқат ва бошқа маҳсулоттарға бўлган талабини тўла қондириш имкони яратылади.

### 2.3. Ижтимоий инфратузилманиң қышлоқ хұжалиғи ривожланишидаги аҳамияти

Ижтимоий инфратузилма тушунчаси ва ижтимоий инфратузилманиң вазифалари.

Қышлоқ хұжалиғи корхоналариниң самарали ишлаб чиқариш фәолияти ишчи-ходимларга меңнат жараённанда бўлганин каби, ишчи күчиниң тақрор ишлаб чиқаришда ҳам зарур шартшароитлар яратишни талаб этади. Ижтимоий инфратузилма бўлимлари ва хизмат соҳалари, бу вазифаны бажаришга йўналтирилган.

Ижтимоий инфратузилма ўзида меңнат жараённанда ишчи-ларни самарали фәолият юритиши учун зарур шартшароитларни яратишга йўналтирилган жамият ишлаб чиқариш кучлариниң бир қисмини акс эттиради. Ижтимоий инфратузилманиң асосий вазифаси қышлоқ ақолисиниң ижтимоий-мениншій шароитларини келгусида яхшилаш ҳисобланади. Ижтимоий инфратузилма соҳалари якуний маҳсулот яратишда бевосита иштирок этмайди, лекин улар ишлаб чиқариши жараёниниң нормал ривожланиши учун шартшароитларни таъминлайдилар.

Ижтимоий инфратузилманиң аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқаришиниң зарур малакадаги кадрларга бўлган талабини қондиришни тартибга солади, кадрларни тақрор ишлаб чиқариш ва қышлоқ хұжалиғига боғланиб кетишига кўмаклашади, меңнат мухофазаси ва техника хавфсизлегини таъминлайди. Ижтимоий инфратузилма бўлимлари нафақат корхона ишчилари, балки

уларнинг оила аъзолари коммунал-маший талабларини қондириш учун ҳам шарт-шароитларни яратишда қатнашади.

Ижтимоий инфратузилма қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг хусусиятларини аке этирадиган ўзига хос жиҳатларга эга. Ижтимоий инфратузилма обьектлари қишлоқ хўжалиги корхоналари ресурслари ва қишлоқ аҳолисининг нул маблағлари ҳисобига ёки давлат инвестицияларини яшаш жойлари, болалар борчалари, мактаблар, поликлиникалар, алоқа тармоқлари ва бошқалар курилишинга самарали сарфлаши орқали барпо этилади. Қишлоқ жойлардаги ижтимоий инфратузилма бўлимлари нафақат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида банд ишчиларга, балки қишлоқ хўжалиги корхонаси худудида яшовчи аҳолининг бошқа қисмига ҳам хизмат кўрсатади.

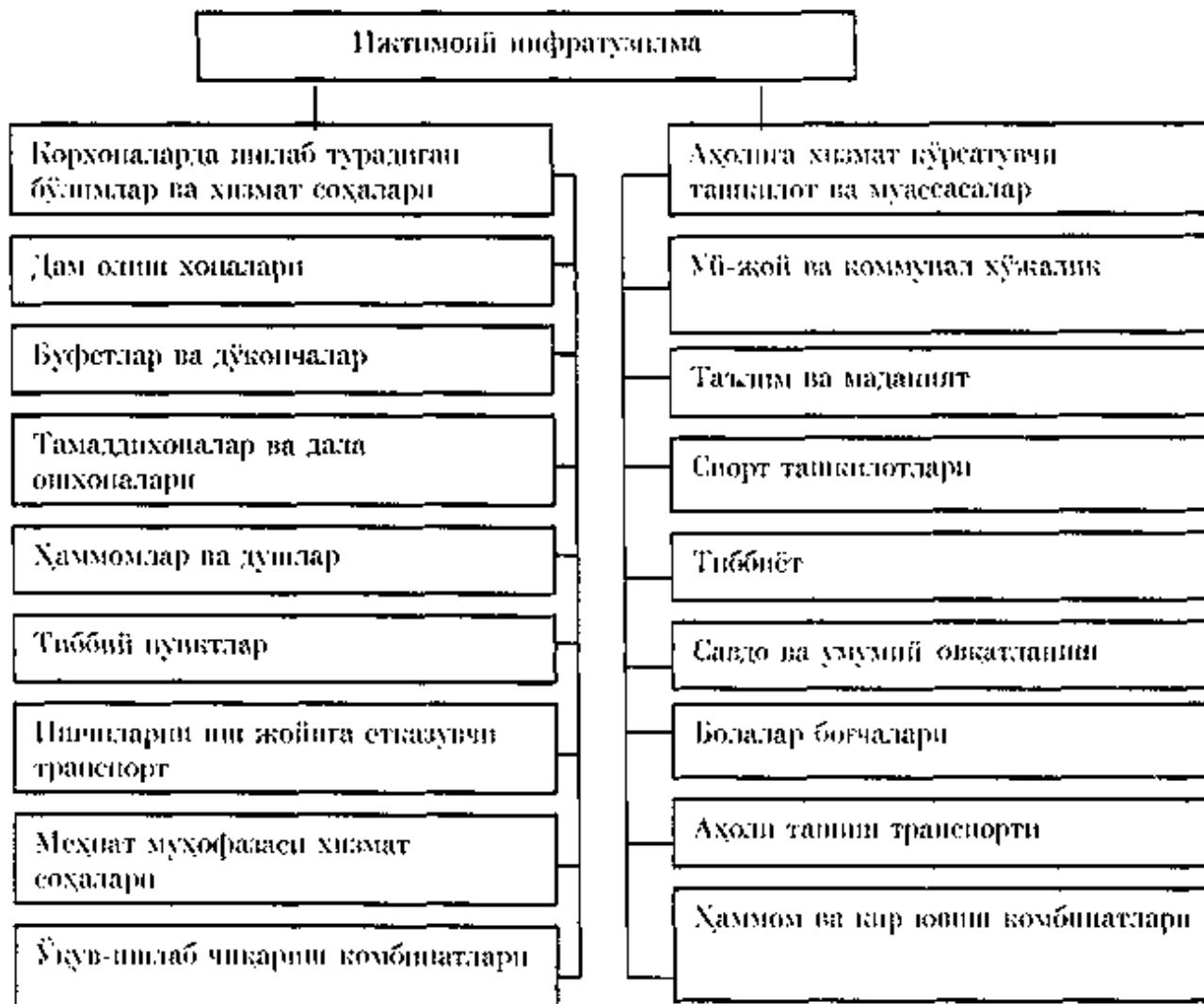
Одатда, қишлоқдаги ижтимоий инфратузилма обьектлари хўжалик худуди бўйича бўлиб жойлаштирилган бўлади, бу эса улардан самарали фойдаланишини қийинлаштиради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлик хусусияти ижтимоий инфратузилма бўлимлари ва хизмат соҳалари ишинга ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Ижтимоий инфратузилма обьектларини ташкил этиш ва мақсадга мувофиқ ишлаб туриши улар жойлашгани қишлоқ хўжалиги корхонасининг ижтиёдий ривожланганлик дарајасига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Хўжаликлар ижтимоий инфратузилма бўлимларини тақаллантиришга зарур моддий-пул ва меҳнат ресурсларини ажратадилар.

Ижтимоий инфратузилманинг тарқиби ва түзилиши. Қишлоқ хўжалигида ижтимоий инфратузилма обьектларига коммунал ўй-жойи хўжаликлари, медицина ва мактабгача тарбия муассасалари, умумий овқатланиш ташкилотлари, ўқув-ишлаб чиқарни комбинатлари, меҳнат мухофазаси бўйича хизмат соҳалари, спорт-соғломлантириш ташкилотлари, ишчи-хизматчиларга хизмат кўрсатувчи транспорт, алоқа ва ахборот хизмати бўлимлари киради. Мақсади ўнталиши, шаклланниши майбани, худудий жойлашуви ва ишлаб чиқарни жарабаида қатнашишига кўра, ижтимоий инфратузилма обьектлари ва хизмат соҳаларини 2 групга бўлиш мумкин (4-чиズма).

Биринчи групга корхоналар ҳисобидан барпо этилган, хўжалик бўлимларида жойлашган ва меҳнат шароитлари, техника хавфензияни ва ишлаб чиқарни жарабаида ишчиларнинг хордиқ олиши, шарт-шароитларини яхшилашга қаратилган обьектлар тегиниладир. Бу груп тарқибига бригадалар ва чорвачиллик фермаларидаги машиний шинноотлар, бўлимлардаги умумий овқатланиш пунктлари (буфетлар, онхоналар, тамаддиҳо-

налар), соғылқын сақлаш, маданият ва ҳордик объектлари (профилакторийлар, врач кабинетлари, үкүв заллари ва бошқалар), әнғиңга қаршы пунктлар көрсетілді. Улар өнеркәсіп мажмуда-рида, фермерларда, устахоналарда, трактор бригадаларда, дағы станцияларда жойлаштырылғанды.



#### 4-чизма. Ижтимоий инфраструктура обьекттері ва хизмет соқалары

Иккінчи гурұхға қыншылқы хұжалиғы корхоналаршының ахоли пунктларында жойлашған, ахолининг коммунал үй-жой талабларының қондириш учун мүлжалланған ва қонда бүйірча давлат ресурслары, катта корхоналар ва агросаноат үюшмаларының маңызды мекемелерінде жүргізілген ижтимоий инфраструктура обьектлары, машиналық хизмет корхоналары, соғылқын сақлаш, спорт, мактаб ва мактабгача тарбия мұассасалари, маданият үйлары ва клублар, савдо корхоналары тааллукқан.

Ижтимоий инфраструктурамынан ушбу обьекттердің қыншылқы жойларындағы ахолининг, меңдет соқасы ва ижтимоий ахволидан қатты назар, ҳаммастың хизмет күрсатуучига іштеп алынды.

## Қисқача холосалар

Инфратузилма – ижтимоий ва иқтисодий ишлаб чиқариши учун нормал шарт-шарондларни таъминловчи тармоқ ва саноат мажмуидир. Инфратузилма жамият ишлаб чиқариши кучларининг бўлинмас қисми ҳисобланади. Ишлаб чиқариши инфратузилмаси ишлаб чиқариши маблағларининг ишланиши ҳамда узоқ муддат ишланиши таъминлайдиган тармоқларни ўз ишга олади. Ижтимоий инфратузилманинг асосий вазифаси қишлоқ ахолисининг ижтимоий-маиший шарондларини келгусида яхшилаши ҳисобланади. Ижтимоий инфратузилма обьектларини ташкил этиш ва уларнинг мақсадга мувофиқ ишлаб туриши улар жойлашган қишлоқ хўялиги корхонасининг иқтисодий ривожланганлик даражасига боғлиқ.

### Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат мажмууда инфратузилма қандай аҳамиятга эга?
2. Агросаноат мажмууда инфратузилма қандай ҳусусиятларига кўра туркумлаштирилади?
3. Агросаноат мажмууда инфратузилма қандай турларга бўлинади?
4. Ишлаб чиқариши инфратузилмасининг вазифалари нималардан иборат?
5. Ижтимоий инфратузилманинг вазифалари нималардан иборат?

### Асосий адабиётлар

1. Абдувоҳидов А. Ахборотлаштириш инфратузилмаси ва тараққиёт. «Иқтисод ва ҳисбот», 10-сон. - Т., 1997.
2. Ваҳобов А, Исмоилова Б. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисбот», 5-сон. - Т., 1997.
3. Отабоев О. Инфратузилма ва самараадорлик. «Иқтисод ва ҳисбот», №10-12-сонлар. - Т., 1995.

## ҚИШЛОҚ ХҮЖАЛИГИ КОРХОНАЈАРИ ВА ХИЗМАТ КҮРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАР ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАЛАРНИНГ ХУҚУКИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ШАРОЙТЛАРИ

### 3.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг таҳлили

Қишлоқ хўжалиги фаолиятини ўрганишда унинг асоси қилиб олинган услугга кўра, таққослаш, текшириш, маълумотларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларниң махсусе усулларидаи фойдаланилади. Корхоналарниң ишлаб чиқариш - моливий фаолиятларниң ҳар томонлама ўрганиб чиқиш жараёнида қўллашиладиган асосий вазифалар куйидагилардир: таққослаш, статистик гурӯҳлаш, ўргача ва инсбий кўрсаткичлар, заизирли боғланиш усуллари, математик усулларни қўллаш ва ҳоказолар.

Қишлоқ хўжалиги фаолиятни юқорида қайд этилган усуллар ёрдамида ўрганиш хўжаликдаги фойдаланишмаётгани имкониятларни аниқлаш, уларни ишлаб чиқариш жорий этиш, иш фаолияти самарадорлигини ошириш имконини яратади. Буидан энг кўп қўллашиладиган усуллардан бирни таққослашадир. Бу усулда бир неча иқтисолий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Жўмладан:

- ҳисобот кўрсаткичлари режада келтирилган маълумотлар билан таққосланади;

- ҳисобот йилда эришилган натижалар кўрсаткичи бу борадаги ижроининг ўтган йилги маълумотлари билан солиштирилади;

- ишлаб чиқариш йўналишида бир неча йил давомида ўзгариничар динамикаси аниқланади;

- қишлоқ хўжалиги бўлшинмалариининг ишлаб чиқариш натижалари туман, вилоят ва республика бўйича эришилган кўрсаткичлар ҳамда дехқон ва фермер хўжаликлари иш натижалари билан солиштирилади. Бу орқали ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаш ва уларни жорий этиш чораларини белгилаш имконияти аёланади.

Таққослаш усули ёрдамида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ўзаро узвий боғлик кўп кўрсаткичлар бир-бiriга солиштирилади. Ҳусусан, ҳар гектар қишлоқ хўжалиги ери ҳисобига қанчадан даромад олиш, ҳар 100га ер ҳисобига чорва махсулотлари стиштириш, меҳнат учумдорлигини, махсулот ташархини, махсулот сотини, қишлоқ хўжалигида товар махсулотлари ҳажми ўсипини, хўжаликларниң даромадлари ва уларниң тақ-

символами, техникадан фойдаланиш, меңнат, сөм-хашак баласынни, хұжатик иқтисодиётининг ривожланышын ва бошқа күреаткічларин таққослаш мүмкін.

Хар бир таққослаш үзінгі хос ақамиятта эга бўлиб, корхоналарининг ишлаб чықарып күреаткічларини яхшилаш йүнапиштың үчүн зарур мұаммоларин топишта имкон беради.

Ләйни таққослаш үсутида фойдаланышта таққослаш учун солищтирии мүмкін бўлған күреаткічлардан фойдаланыш керак. Масалаи, бир неча йил давомида етиштирилган қышлоқ хұжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмидаги үзгаришларин белгилаш үчүн ҳақиқий сотиш нархларини олиш керак әмас, балки бир биринкка келтирилган нархларда таққослаш зарур.

Гурухларга ажратилған устуб гурухлаш маълумотларини маълум белгиларга кўра, гурухларга бўлиш, демакдир. У статистик текширишининг мухим усули ҳисобланади. Үнинг ёрдамида хұжалик тармоқлари, ҳосилдорлик, маҳсулот ҳажми, чорва моллари, маҳсулдорлиги ва бошқалар аниқланади.

Иқтисодий күреаткічлар сифат жиҳатдан бир хил бўлған гурухларга бўлиниади. Күреаткічлар ўртасида бир-бирига боғлашишлар борлиги, ўргашылаёттаган ҳодисаларининг энг мухими қайси бирин экантипти аниқланади. Хар хил омилларининг ишлаб чықарып натижаларига қай дараражада, қандай таъсир қылыши белгиланади.

Статистик гурухлаш услуби қышлоқ хұжалигини ривожлантириш имкоиниятларини аниқлаб беришшінг мухим восита-сидир. Үнинг ёрдамида сифати бир хил бўлған күреаткічлар бир гурухга бирлаштирилади. Масалаи, паҳтачилик ишлаб чықарып гурухлари ҳосилдорлик күреаткічинга қараб гурухларга ажратилади. Гурухлар күреаткічинга қараб, бригадаларда юкори ёки паст ҳосил омилларини аниқлаш мүмкін.

Қышлоқ хұжалигии фаолиятiga тўғри баҳо бериш ва тармоқци тақомиллаштиришга оид тадбирларни ишлаб чықып, маблағлардан самарали фойдаланышин йўлга қўйишда таҳлил ишларининг ақамияти катта.

Таҳлилни тўғри уюштириш учун таҳтил режасини ишлаб, мавижуд маълумотларин ўрганиш, олдиндан текшириш зарур.

Корхоналарда эса таҳлил ишларини ташкил этишини режа тузини билан якунлаб бўлмайди. Пухта тузилган режа ҳам имкоиниятлардан фойдаланиши ва цичиларин режа бажарилшига йўллашини аниқтайдиган ташкилотчилик ишларни режа (бажарилшига) билан боғланмаса, мўлжаллангап натижани бермайди. Шу сабабли, үнинг бажарилши пазорат қилиб турилади. Назорат хұжатик иқтисодиётини ривожлантиришида имкоинияттар-

дан түшкө фойдалашылға ёрдам беради. Статистика соҳасы ходимлары ҳам иқтисодий таҳлил билан шүгүлланади. Улар қабул қызметтерін ҳисобот мәдениетларини статистика усулдары билан қайта ишлаб, визирліктер, бошқармалар ва корхоналарни йиғма ахборот мәдениетлары билан таъминлады. Комплекс таҳлисіда корхона ва ташкилдердин хұжалик фаолияти чукур ва ҳар томонлама ўрганилады. Үният натижасы билан хұжалик фаолиятига иқтисодий баҳо берилади.

Қышлоқ хұжалигы корхоналарыда таҳлил қызметтерінде ташкил этишиннег асосий шекли иқтисодий таҳлил билан шүгүлланувчи иқтисодий кеңгашдир. Үният асосий вазифасы хұжалик ва ишлаб чықарыш бўлимларини мәденим давр ичидаги үният натижаларини ҳар томонлама ўрганиш, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишиннег жорий истиқболи режаларини ишлаб чиқишида қатнашиш, имкониятларини аниқлаш ва ишлаб чықарыш самарадорлигини ошириш йўлларини белгилашдан иборат.

### 3.2. Қышлоқ хұжалиги тармоқтары ривожланишиниң табиий ва иқтисодий шароитлари

Қышлоқ хұжалигиниң иқтисодий шароити таҳлил этиклиёттагида үният жойлашған ери, туман ва вилоят марказига, ғемир йўл станицясига, маҳсулот топшириладиган ва сотациган омборга яшиузоқчини эътиборга олишиади. Ер-сув, меҳнат ва моддин-техника ресурслари, тураржой, маданий-машиний бишолар билан таъминланғанлыги, улариниң газлантырилганлик ва телефонлантартирилганлик даражасы ўрганилади. Чунки айни шу омиллар кўп ва арzon қышлоқ хұжалиги маҳсулотлари стиҳтириши имконини беради; шаҳар аҳолисиниң қышлоқ хұжалиги маҳсулотларига бўлған эҳтиёжини қондиришига, жамоа, давлат, ширкат хұжаликларида сутнисик, мевашиблик, узумшилик ва сабзавот стиҳтириши тармоқтарини ривожлантиришга шароит яратади.

Қышлоқ хұжалигы тармоқтарини жойлаштиришда юк ташинш шароитлари ҳам ҳисобга олиниши керак. Улов воситалари талаб допрасида бўлмаса, сут, сабзавот, картошка ва спфати тез бузиладиган бошқа маҳсулотларини ўз вақтида манзилга етказиб бериш ва сотиши қишинилашади. Маҳсулот спфати бузилиши натижасида корхона иқтисодий заарар кўради.

Дунёдаги индустрнал мамлакатлардаги иқтисодий тараққиёт заманинда, аввало, меҳнатини ташкил этиши, уният корхоналарга фойда келтирадиган соҳаларга йўналтириш натижасида ҳар бир корхона ва фирмада катта даромад олмокда. Бир-биринга ҳар томонлама ёрдамлашадиган, психологияк, астрологик жиҳатлардан

бир-бирига мос келадиган кишиларни таңлаб олиш натижасида ташкил этилган жамоа доимо тараққиёт сари шитилади, жамоа аъзолари тадбиркорин ялги фояларни ишлаб чиқаришига жорий этиш учун яқиндан ёрдам беради.

Ҳар бир корхона эгаси корхонасиинг иқтисодий фаолияти ривожини таъминлаш учун ишловчиларни таңлаб олиш орқали уларниң ҳар биринга бажариши лозим бўлган вазифаларни белгилаб беради, ўз навбатида, бажарилган ишин қабул қилиш тадбиркор зинмасига тушади.

Бозор муносабатларини шакллантириш шароитида меҳнат упумдорлиги юқори бўлишини таъминлаш қишлоқ хўжалигини ривожлантиришиниң мухим шартларидан биридир. Бусиз тармоқда маҳсулот етиштиришин кўпайтиришга, ташархини арzonлаштиришга эришиб бўлмайди. Меҳнат упумдорлигини ошириш учун, аввало, ички хўжалик ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш лозим. Ўз харажатларини ўзи қоплаш бирламчи ишлаб чиқариш бўлимлари даражасида амалга оширилиши зарур.

Кейинги йилларда, соҳада меҳнат иштизомини мустаҳкамлаш эвазига меҳнатини турлича ташкил этиш, иш вақтини беҳуда сарфламаслик, режалаштиришини такомиллаштириш, малака ошириш каби, умуман, меҳнат ва ишлаб чиқаришга ижобий таъсир қилувчи кўплаб самарали шакл ва услублар юзага келди. Меҳнатини самарали ташкил қилишга, табиийки, тёхника ва технологик жараёнларини такомиллаштирумасдан туриб эриша олмаймиз. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга фақат меҳнатини ташкил қилишини илмий ва амалий натижалар асосида таомиллаштириш эвазига эришамиз, дейдиган олим ва амалиётчилар фикрига тўла қўшиламиз.

Маътумки, тоталитар, маъмурий-бўйруқбозлик даври бошқарув тизими бир хўжаликда меҳнатини ташкил қилишининг тури шаклларини жорий қилишини тақозо этди. Корхоналар учун меҳнатини ташкил этишнинг илғор усуслари, аввало, уларниң ихтинослашиши, марказлашиши, ривожланиш ѹтилишлари, аҳоли пунктларининг жойлашиши, худудиниң хусусиятлари ва техника билан куролланганлиги, қисқаси, механизациялаш даражаси бўйича тақланади. Буларниң барчаси ишлаб чиқариш шаклларини такомиллаштиришга бевосита боғлиқ.

Республикамизда бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва АСМининг улга ўтиши соҳада ишлаб чиқаришини такомиллаштиришини тақозо этди. Маъмурий-бўйруқбозликка асослашган бошқарув тизими ўзини оқламади, аксионча, бозор иқтисодиётини қишлоқ хўжалигига меҳнатининг ижара шаклини юзага келтирди. Амал-

даги ишлаб чиқариш шакллари меҳнаткашларин ер ва ишлаб чиқаришдан четлаштирган эди. Негаки, шўро даврида соҳада иқтисодий муносабатлар уларнинг фаол, тадбиркорона фаолиятларини рабботлантира олмади. Мехнатни ташкил қилишиниг ижара шакли ҳозирги кунда республикада меҳнат ахлиниң эрканин фаолият юритиши учун барча имкониятларин яратди. Деконлариниг ер билан тиллашиб ишдашини тиклай бошлади. Бу ижара муносабатлари моҳиятиниң асосидир.

Ижара шаклидаги ишлаб чиқариш ва бошқарув тизими қишлоқ хўжалиги ходимларининг ижтимоий шаронитларини яхшилаїді, шундигдек, эркинлик, тадбиркорлик ва мулкка эгалик туйғуларини шакллантиради. Ишлаб чиқариш самарадорларни корхоналарини ўз-ўзини маблағ билан таъминлаши, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, ишчи ўринетарининг таркиби ва хусусиятини белгилаш, қишлоқларда яшовчилар муаммосини ҳал қышишга ёрдам беради, бир сўз билан айтганда, ижара шакли аграр секториниң ижтимоий-иқтисодий ўйналишига ижобий таъсир кўрсатади.

Жамиятда қишлоқ хўжалиги обьект сифатида қатор хусусиятларга эга. Хусусан, қишлоқ хўжалиги меҳнатида ўзига хос ишлаб чиқариш воситаси сифатида ердан фойдаланилади, меҳнат сифатига алоҳида муносабат талаб қилилади. Қишлоқ хўжалигига ишчи иш тажрибасига эга бўлиши ўта муҳимдир. Аграр секториниң иккичи муҳим хусусияти шундаки, унинг ижтимоий таркиби ўзига хос. Бу ерда бозор иқтисодиёти шаронитда турли иқтисодий муносабатларга хос шакллардаги хўжаликлар фаолият юритади. Бундай шаронитда, яъни ишлаб чиқариш ва бошқарув шакллари ўртасидаги соғлом муҳит хўжаликлиниң ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаиди. Собиқ матьмурини буйруқбозлик тизими бундай хусусиятларни ишобатта олмади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнидаги хўжалик юритиш амалиётида жамоа мулкчиликининг янги шакллари юзага келади. Хусусан, мулк давлат тасарруфидан чиқарилиши туфайли мулкчиликнинг турли шакллари ишакланиб, самараси фаолият юритмоқда. Ижара меҳнатни ташкил қилишиниг илғор шаклларидан бири эканлиги амалда тасдиқланади. Бозор иқтисодиёти даврида турли шаклдаги мулкиниң бўлиши туфайли жамиятда ижтимоий адолат тикланади, «ҳар кимниң қобилиятига яраша, ҳар кимниң меҳнатига яраша» тамоҳили ўз қадрига эга бўлади.

Президент И.А.Каримов республикамизни сифат жиҳатидан янги поғонага кўтарувчи ижтимоий-иқтисодий ривожланишиниң устувор ўйналишлари зарурлигини, чунонгчи, қишлоқ хўжалиги ва унга боелик тармокларини устувор ривожланитиш, ҳозирги босқичда ерии сотинига ўйлайтишадан, давлат мулкчи-

лигиниң сақлаш керактыгын таъкидлаганлар. Аграр ишохотлар шартында дастлабки босқынчтарыда Президенттің қышлоқда ишлаб чыңғарышынан ұзақиқті кооператив шектиниң ташкыл қылыш масаласының олға сурмоқда.

Зараз күраёттегі давлат хұжаликтары дастлаб жамоа хұжаликтарига айлантырылды. Ҳозирги күнде бундан хұжаликтар деңгөн ва фермер хұжаликтары, кічине корхоналар, оңлавий пудрат ва ижара жамоаларына ассоцииланған ішкік кооператив хұжаликтарға айлантырылмокда. Чунончы, 2000 йылда биргеша Қашқадарे вилойтидеги 221 та қышлоқ хұжалиғы корхонаспандан 182таси ширкат хұжаликтары ва 34 таси жамоа хұжаликтарига айлантырылды.

Ижара факат маълум мұлкіннің субъектлари орасыда хұжалик вазифаларының аниқташ ва мустахкамлаш имконинің бөрибенша қолмай, балки уларшынан иктиесодий әркиштеги ва ўзаро боелиқтеги таъминлаїди.

Бозор мунисабатларының ҳозирги босқынчыда, аввало, барча мавицүд маданиятті-машният хизмат күрсатын корхоналарының шартында үй-фиркалары, фаолияти, үнга бағтиёр ҳаётин шығом этишінде бүйсуптірілген бүлімні лозим. Қышлоқда хизмат күрсатын маданияттың алохыда эътибор беріши тақозо этилади. Биринчидан, қышлоқда ижтимоиј инфраструктура мен ажыралмас көлеми – хизмат күрсатын соһасын ривоҗлантырыш орқали ахолиниң түрли хизматтарға бүлған әхтиёжи қоидирилсе, иккінчидан, ортиқча меңнат ресурсларының шы билан таъминлаш мүаммоси ҳал қылышынанға ёрдам беради. Бундан ташқары, шу соҳада банд ахоли даромадлары ҳамда давлат хазинасы маблағтарының (солиқлар орқали) шактланиш даражасы ортади.

Бутын ривоҗланған мамлекетлар, жұмыладан, Хитой тақрыйбасы шүниң күрсатаялықи, ахолиниң 80 %дан күпроғынан деңгөнлар ташкыл қыладынан хитойдек катта давлатда халқының қорының түқ, устинин бут қылыш аңча меңнат талаб қылады. Шүниң учун ҳам, дастлаб ерлар ҳар бир оңтага шартын жон сөні ёки шартын күннеге қараб (пудратта) берилді. Деңгөнчилик солиғи сифатында давлатта маълум міндерда маңсузлот топширилғандан ташқары, давлат у белгілігендегі баҳо бүйінчә мұайян міндерда деңгөнчилик маңсузлотиниң сотиб олыш вазифасын ҳам белгілади, қолған маңсузлотиниң истаган ерда, истаган субъектта, истаган пархда сотиши деңгөниндең иктиеріда қолдирілді.

Кейіннен сотиб беріш масаласының шартнома бүйінчә (қаша баҳода, қаша міндерда сотиши ва сотиб олыш) давлат билан деңгөн келиппады. Умуман олғанда, давлаттың сотиб олыш баҳосы шу вақтдегі бозор баҳосынан паст бўлмади. Қарийб ўти

беш йылдык ислохотлар жарабайда доң нархи 1,5 марта, мойли экенділар хомашёсі нархи 8,0 марта, шахтандыг нархи 1,7 марта, гүштинеки 3,8 мартага оиді.

Ерларшынг изярага берилши, ҳосилиниң дәхқон ижтиёрида бўлиши ва уни хоҳлаган жойда солиш эркинлиги, бўш ва ташланғандақ ерларни ўзлаштиргаллардан солиқ олмаслик ёки уларга кам солиқ солини, фонвиз кредит бериш, маблағ билан таъминлаш каби эътиборли сиёсат ишбизлармен дәхқонлар учун ташланғандақ ерлар, тоғ бағри, адирлар ва жарниклардаги бўш ерларни ўзлаштириш имконини яратди. Улар лиги ўзлаштирилган ерларга турли зироатлар (дошли ва бошқа) экшиди, боғлар барни қилишди, кейинчалик ўз хомашёларини ўзлари қайта ишлайдиган бўлишди, шароит талабига кўра, бўрдоқичилик билан шуғулланишиди, хунарманацдар шогирд тайёрлашди, хунарманацлик лўқонлари очилди, бозорлар барпо қилиниди.

Қишлоқ туманларин ҳокимиятлари буидай объектив шаронуда оиласкан судолалар асосида жойишиг аниқ аҳволига қараб, лиги кичик корхоналар ташкил қилди ва уларни моддий - маънавий жиҳатдан кўллаб-кувватлади. Натижада, тегирмон ўринда уни заводи, тикувчилик шаҳобчаси ўринда тикувчилик фабрикаси, косиб дўкони ўринда иойабзат фабрикаси, ёғочсозилик тармоғи ўринда мебель заводи курила бошлади.

Ўзбекистон илфор мамлакатлар қаторига кириши учун ишлаб чиқарини, хусусан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариншини шифратузилмасини замонавий саюат асосиңа куриб, қайта ишлаш саюатини шакллантириши лозим. Қишлоқда саюатланишган меҳнат кўринишинга ўтиб, факат дәхқончилик билан боғланиб қолмаслик, қишлоқ ижтимоий-сиёсий ривожланишиниң муҳим шарти эканини аңглаб етилмоқда, меҳнат соҳаларига, қишлоқ ижтимоий муаммоларини ҳал этишга иисбатан лигича қарашлар шаклдана бошлади.

Бутуни кунда қишлоқ хўжалигинида меҳнат унумдорларни даражасининг юкори әмасини ижтимоий тараққиётта салбий таъсир кўреатмоқда. Бозор мунисабатлари шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги миграция жарабайшига хам таъсир кўреатади, чунки қишлоқда хизмат кўреатини соҳасининг кам ривожланганлиги кўнгина қишиларни, хусусан, ёшлиарни иш ахтариб шаҳарга келишин ёки ишлаб қолишларига сабаб бўлини мумкин. Иш билан таъминлан соҳасида шаҳар маълум устуницка эга, ишкомпиялари кўпроқ.

Қишлоқ ижтимоийда бутуни бозор мунисабатлари лиги хўжалик юритишинга ўтаётгашши бир томондан, ингич ўринлариниң қисқаришига олиб кетмоқда, иккитаңдан (мулк шактиниң ўзгарини, жумташдан, ишрекат хўжалишига айланыши, санацияга тушишин,

банкrotта учраши) эса, янги меҳнат тармоқлари ва хизмат кўрсатилини йўлга кўйиш энг доғзарб вазифага айланмоқда. Қишлоқла ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантиришинг турли шакллари ҳар хыси хукукий асосларда яратилшин мумкин:

- хўжаликлараро ўзаро хизмат кўрсатиш тармоқлари маълум соҳада ихтинослашиши;

- якка тартибда хизмат кўрсатиш соҳалари вужудга келиши;

- шаҳар билан қишлоқ ўртасида ўзаро келишув асосида маълум субъектлар ўртасида хизмат кўрсатиш соҳаларини яратиш кабиллар одамларни иш билан таъминлашнииг қўшимча имкониятларини вужудга келтиради.

Бу, ишлаб чиқарини соҳасида ва ишлаб чиқаришдан ташқаридаги соҳалар – фан, маданият, соғлиқни сақлашда ҳам татбиқ этишини мумкин. Мавжуд имкониятлардан биргаликла фойдаланиш, уларни инсонга хизмат кўрсатиш соҳасига қаратиш кутилган ижтимоий-сийёси ишижани беради.

Агар Тошкент вилоятида 1999 йилда мулкчиликнинг барча шахстидан 31,1 мингдан ортиқ янги иш жойлари яратилган бўлса, шунинг 5671 таси қишлоқ хўжалигидан, 1500 таси саноатда, 588 таси транспорт ва алоқада, 7383 таси савдо ва умумий овқатлашнинда, қолгантарни бошқа соҳаларда эди. Шуниси эътиборга лойикки, яратилган иш жойларинииг 15,4 минги ёки ҳамма иш жойларинииг ярми янка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчилар томонидан яратилган, 7 мингта яқин иш жойлари эса хизмат кўрсатиш, яныи савдо ва умумий овқатлашнин соҳаларида ташкил этилган.

Янги иш жойларинииг мулк шакли, тармоқлар ва молиявий маибалари бўйича таҳлили шундан далолат бермоқдаки, уларни яратишда устуворлик кичик ва ўрта бизнес, янка тартибда меҳнат фаолияти олиб борувчилар ҳамда дехқон хўжалигини ташкил этиувчилар хиссасига тўғри келмоқда ва улар асосан ахолинииг пул маблаги ва берилётган кредитлар хисобига ташкил этилмоқда. Лекин уларнииг фаолиятида савдо воситачилиги устуслик қилмоқда. Албатта, буига ёшлар тажрибаси, малакаси камлиги учун ишга жойлаша олмаётгани сабаб бўлмоқда. Жамғармаси йўқлиги (қишлоқ жойларда), айрим касблар уича аҳамиятли әмаслиги, ишда қисқариш кўплиги, зарур имкониятларни яратишга бошланғич старт капитали ва малака етишмаслиги бунийни бошлишга тўсиқ бўляпти.

### 3.3. Корхоналарда меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш

Корхоналарда меҳнатни ташкил этишда ўта мухим ишларни малакали мутахассислар, иккичи даражали юмушларни ўта малакали циловчиларга тошириши, корхона циловчилари ора-

сидан ишхоятда иктидорларини таңлаб олиб, келажакда амалға ошириладиган яғын фаолияттар учун тайёрлаш зарурат ҳисобланади. Ишловчиларга уларниң фаолияти характеристи, қобиљиятиның ҳисобға олиб, иш участкаларини тақсимлаш лозим.

Мехнатин бошқаришда кічік корхоналарниң ишхоятда қулайлығы, жамоа аззолари бир-бiriштің малака даражасидан яхши хабардорлығы, ишловчилар мехнатидан корхонада ишлаб чиқариш самарадорлығини юксалтириб боришида фойдаланиш айни муддао ҳисобланади. Ишловчига вазифа бериліши ва үзіншілдік, үндап тұлғы бажарылған ишни қабул қылыш, шунға қараб мөхнатта ҳақ тұлаш зарур.

Бозор икәтисодиеті шаронтида корхоналарда мөхнат жамағасының назорат қылыш, улар мөхнатиниң үпүмдорлығини техника ёрдамида ошириш учун кеңгір имконияттар мавжуд. Шу шартта, бозор талабидан келиб чиққан ҳолда яғын мутахассисліклар іззатаға келади, әсқи мутахассислікларға эса улар — маънавий жиһатдан ҳаётдан орқада қолғаллығы туғайли талаб қамайыб боради, замонавий техника, технология тарапқиеті ишлаб чиқариш корхоналаридан ишловчиларни яғын соҳаларни әгаллашыға ҳар томонлама сафарбар этади.

Корхоналарни бошқариш үзиге хос мұхым хусусияттарға әга бўлиб, аслида ишлаб чиқаришга ташкилотчилик қобиљияти бўлғаларни, юқори мөхнат үпүмдорларни асосида ишлашга сафарбар қила оладиганларни корхонада раҳбарлик лавозимига қўйини яхши шаржайлар беради. Бу корхоналарда мөхнат жараёнини тұғри ташкил этиш, аввало, корхонаниң нормал фаолият кўрсатиши учун қанча микдорда мөхнат сарфлаш талаб қилишини билиш керак. Бунинг учун у ёки бу ишни бажарышга ҳар бир ишчи сарфлайдиган мөхнат микдорини анықлаб олиш лозим. Бу үз-үзидан корхоналарда ишлаб чиқаришин ривожлантириш учун ҳам, ишловчиларға мөхнат нормаларини белгилашыға ҳам эътиборин кучайтиришин тақозо этади.

Мөхнатини замонавий усулларини кўллаш, ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил этиб, элементлари бўйича тақсимлаш, технологик жараёпларни бажарыш, яғын лойихаларни ишлаб чиқаришга жорий этиш учун нормалар белгилаш, мөхнат шаронти, иш жойларини таъминлаш, иш режими, дам олини каби масалаларга эътибор кучайтириб борылған корхонада юқори мөхнат үпүмдорлығига эришилади.

Бозор икәтисодига ўтиш мунисабати билан аграр соҳада ва агросаноат мақмунасиниң бошқа тармоқларида икәтисодий исполниторларни амалға ошириш шаржасыда хўжалик юритишини турли шакллари пайдо бўлди, кўп укладли икәтисодиёт шаклларини, эр-

күнделігінен ва иқтисодий иелохөтларин чуқурлаштириш босқынчига киреді. Мана шу ұзғарыштар мөс равишида агросаноат мажмұны тармоктариниң бошқарышыда (айниқса, ушінг мұхым тармоги бұлғаш қишлоқ хұжалигидә) давр талабына жавоб берадынан бошқарыш үстеблари, үсуллари ва шактларидан кеңінек фойдаланышига объектив зарурат борлығиниң күрсатмокда. Бу жараңда, айниқса, бошқарыш үсулларидан (иқтисодий, таңқыш, иектимай-психологик) фойдаланышинға оқылона бирикмасиниң топшы мұхым ахамиятта эга.

Агросаноат мажмұнынан бошқарыштың замонавий үсулларидан (тизимді ва вазияттан бошқарув) фойдаланыб, узокни күра билиш ва хавф-хатаринің олдың олиш дастурлариниң шылаб чықынға йўналтирылған бошқарыш ахамиятты ошиб бормокда. Моддий, мотив ва меңнат ресурсларидан оқылона фойдаланыши таъминдаш мақсадыда бошқарыштың барча босқычларыда индекатив рејкалаштириш үсүлдерден фойдаланыш мақсадға мувоффиқдір. Бу үсүл истиқболни ашиқташ, түрлі мақсадтарға мүжалланған ҳар хіл дастурлариниң шылаб чықынш, агросаноат мажмұнын корхоналариниң маркетингта мұлжаллашып фаолияттаниң ашиқташта ёрдам беради.

Хавф-хатаринің чуқур таұтілт қылыш, бошқаруш ходімларынан масъұннаның ошириші ва унга мөс равишида бошқарыш объектінің субъекті үргасындағы мунисабаттарға онд салынғылар ва ზорлар мажмұнынан бошқарыштың барча йўналтишларыда, хуесеан, шылаб чықынш, иқтисодиёт, инновация жараёнынан бошқарышда давлат бошқарув идоралариниң арасындағы еки арасындағы тұғриқпен аниқ ва тұла маңылумотта асостаған қарорға эга бўлмоқ лозим. Агросаноат мажмұнынан бошқарыштың барча босқычларыда маркетинг тизимиң ташкил этиш, ахборот-маслаҳат хизматы бўлғимлари фаолияттаниң жадаллаштырылған зарур.

Бошқарыштың ұзина хос хусусияттың шундаки, у бевосита күнделіктар межнотиң ташкил этиш ва улар фаолияттаниң мақсадға мувоффиқ амалға оширишга йўналтирылған күнукладын иқтисодиёт шактлариниң ва ривож тоғиші билан раҳбар ходімлар вазифасы, масъұннан даражасы ұзгарып, вазияттың еңдашынша бўлған талаб үсиб бормокда. Корхона әрішадиган жотуқлар дастлаб үшінг фаолияттага таъсир этувчи ташкил иқтисодий, штмий-техник, демографик омиллар ва иектимай мұхиттегі мослашувига бекінеді. Энг керак-ли воситалариниң сотиб олишта, ресурсларни тақсимлашта оқылона ғыданыши лозим. Буништің учун хұжалик раҳбарына тажрибали технологиялар (агроном, мұхандис, зоотехник ва биоинженер) керак.

Корхона құнға киригадиган мұваффақият күн жиһатдан иисен омилдига бекінеді. Бозор иқтисоди шароитыда агросаноат мажмұнынан бошқарыштың ұзина хос мұхым хусусиятты үшінг очик

ижтимоиі тізім сифатыда намоен бўлишидадир. Бошқаруш вазифалари шакли, усули ва уларни кўллаш жараени объектив шароитта мөс келмоғи ва доимо ишлаб чиқарини мунисабатларни ўзгаришига мослашиб бормоғи лозим. У ёки бу бошқарув тузилмасини қабул қилинди корхонанинг ташкилий түзиши, ишлаб чиқариш ҳажми ва йириклиштириш даражаси, ўзига хос хусусиятлари, тармоқлариниг жойлашиши, аҳоли нуқтлари сони ва катталик даражаси, хўжалик юритиш усуслари, кадрлар малакасини ҳисобга олиш керак. Хўжаликниң бошқарув босқичлари сони, минимал бошқариш ходимлари сони иқтиносидій жиҳатдан мақсадга мувоғиқ, оператив бошқариш учун эса қулай бўлмоғи лозим.

Малакали ва фаол бошқарув тизимисиз агросаноаг ишлаб чиқаришини шафқат самарали бошқариш, балки уиниг маҳсулотларини сотини ва истеъмол қилиш ҳам мумкин бўлмай қолади. Агросаноат бошқарувни ходимларида бозор талабларига мөс келадиган бошқариш тажрибаси ва малакаси етишмаиди.

Улар ишлаб чиқариш маркетингига қаратилган бозор шароитида ишлашига ўрганимаган. Шунинг учун агросаноат мажмумини бошқаришниң барча босқичларида мутахассис ва раҳбар ходимлар заҳирасини тайёрлаш ва уларни замонавий бошқариш усул ва устубларига ўргатиш, бунда ўқитишниң истиқబоли технологиялари, усуслари ва самарали шаклларидаи кеңг миқёсда фойдаланишини ташкил этиши давр талаби бўлиб қолмоқда.

### 3.4. Бозор мунисабатлари шароитида корхоналарниң хукуқий-иқтиносидій имкониятлари

Хозирги бозор шароитида кінчик корхоналар ўз фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган хомашё баҳолари шикоятда қиммат бўлиб, бу ҳол корхона ишлаб чиқарган маҳсулот таниархига ҳам таъсир эталди. Корхоналарни қишлоқ жойларда ташкил этиш, аввало, меҳнат ресурсларини жалб этишга қулай имкониятлар мавжудлиги билан алоҳида аҳамиятта эга, чунки қишлоқларда ишчи кучининг ортиқчилик даражаси шахарлардагига ишебати ашча юқори. Корхона учун мухим бўлган иккичи омили, қишлоқ хўжалигига етиштирилаётган қимматли хомашё ҳисобланади.

Давлат ўз наебатида туркии корхоналар билан тенг иқтиносидій шароит яратини орқали ишлаб чиқарини жойлаштиришга эршишади. Иқтиносидёт эгаларидаи укувни, шабаблармон бўлинв билан киғояланиб қолмай, батни истеъмолчилар ва бозор талабини ўрганиб, янги техника ва технология асосида арzon, сифатли товарлар ишлаб чиқаруб, бозорни турли маҳсулотлар билан тўлдириш тағаб

этепади. Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Мұлқындық шактлары түрлича бұлған корхоналар үртасындағы рақобаттық курашы үлар-ші ишлаб чықаришип бошқаришишіг үчкі ташкылшы тизимларинің такомидаштиришігә, техника билал қайта куроллантиришігә, фанда техника соҳасындағы яның іншілдеринің күллашта мослашынға, кам сарф-харажат қылған ҳолда яшада юқори сифаттың да энг арзон шархда маҳсулот ишлаб чықаришіндеңдеңді».

Ўзбекистон шароитида кічинең корхоналаринің барпо этиш орқалы мустакил хұжаттық юритувчи мүлкіндердің шактланауды. Бу кічинең корхоналаринің ташаббускор, ишбілдармен шахеслар бошқарыб, түрли бюрократик элементтердің хұжаттық фәоліяттегі аралашындағы холос этапы. Корхона ұқыннатда ҳам маҳаллій шарт-шароиттарға тез күпикіб, маҳаллій бозор шарт-шароиттарындағы мослашынға билан биргә бозорниң үзіншегіндеңдеңді. Кічинең корхоналаринің олайтын фойдаларынан ишровард натижаларидан жамааттық тезда хабардор бўллаб, ўзлары ҳам шундай фәоліят олиб бориш учун ҳаракат қыладылар. Кічинең корхоналар ҳам иқтисодий жиһатдан мустакил бўллаб, ўз-ўзинші бошқаради, ўзиншіг ҳаражаттариниң ўзи қоплаїді. Корхона давлат мүлкі шактларынан билан ушніг вазифалары, масъуліятты учун давлат идораларынан ташкылдар жавоб бермайды, балки корхона ўз ишомида, таъсис шартномасында күрсатылған йўналышлар бўйнчла ўзи фәоліятты учун ўзи жавоб беради. Буңдан көрхоналар қонуцда күрсатылған талаблар асосида фәоліят күрсатыб, ўз павбатида, мустакил равищада түрлі ассоциациялар фәоліяттегі қатнаша олади.

Қонуцда күреатылыштегі, жавобгарлығы чекленген кічинең корхоналар акциялар чықарыши, сотиб олиши мүмкін. Бошқа қимматли қоғозлар бўйнчла мамлекеттегі амал қилаётганды қонуцлар доирасында муомала қила олади. Бу корхоналар мустакил экспорт, импорт операциялариниң амалға ошира олади, халқаро ярмаркаларда, кўргазмаларда иштирок этиши, ўзи ҳам мухсус ихтиеслашганды кўргазмалар ташкил қилиши, реклама фәоліятини билан шуғуллашыши, китоблар чықарыши мүмкін. Корхоналар республикада бозор иқтисодиётиниң ривожланишинға таъсир этувчи асосий омиллардан бирига айланыши лозим.

Янидан шактланған бозор мунисабатлары, ўз павбатида, ишлаб чықарыши, тақсимот, айрибошлаш, иштеймол мунисабатларига ҳар томонлама таъсир этиб, жамиятта иқтисодий эркин ишлаб чықарышини йўлга кўяди ва буништеги эвазига юқори даромадини кўлга киритиш учун түрли корхоналар үртасында иқтисодий рақобат кучайиб боради. Ўз павбатида, бозор мунисабатларын талаб ва таклиф қонуцини таъсирни остида ривожланишиб, бозор ишлаб чықарувчи билан иштеймолчи орасындағы боеювчи, ҳаракатта

келтирувчи, бошқарувчи сифатида ҳар бир шахсни фаол иқтисодий фаолият күрсатышга сафарбар этади.

Жаҳондаги ривожланган мамлакатлар тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, бозор иқтисодиёти шаронтидаги мамлакатларнинг барчасида турли корхоналарни давлат кооператив, жамоа ҳамкорлигига, хусусий ҳамда кичик корхоналар кўринишида иқтисодий фаолият кўрсатиб келмоқда. Бу мамлакатларда қишлоқ хўжалиги миқёсида турли корхоналарни ривожлантириш билан бирга уларнинг фаолиятига алоҳида эътибор қартилган. Ривожланган индустрисал мамлакатларда қишлоқ хўжалиги секторининг 80-90 %ини турли шаклдаги бизнес корхоналари ташкил этади.

Ўзбекистонда ҳам жаҳондаги ривожлангац мамлакатларнинг кичик корхоналар бўйича кўлга киритган ютуқларидан тажриба сифатида фойдаланиш ҳамда мамлакатимизда бир неча асрлар давомида турли соҳада фаолият кўрсатиб келган хуарманацчилик корхоналари фаолиятини мустақиллик кўлга киритилганинг натижасида қайта тиклаш учун хукуқий имкониятлар яратилмоқда. Бу Ўзбекистон Республикасида «Корхоналар тўғрисида»ги (1991 йил 15 февралда қабул қилинган) Конунида ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Астидаги давлат маидаати билан турли шаклдаги мулк этадарнинг ўзаро маидаатларини бир-бирига кичик корхоналар боялади. Корхоналар аҳолининг пул маблағлари ва бошқа жамғармаларни юзлаб чиқаришга йўналтиради, шу билан бирга давлатнинг инвестицияси сиёсатини амалга оширишда иштирок этади.

Хозирги кунда мамлакатимизда 35 минг кичик бизнес корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Республикаимизда бизнес корхоналари эркин иқтисодий фаолият олиб бориши учун ҳамма хукуқий асослар мавжуд. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясинг 58-моддасида кўрсатидадики, Бозор муносабатларни ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат иштеймолчиликарнинг хукуки устулигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг хукуқлиги ва хукуқий жиҳатдан баб-баробар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Конуни жаҳатдан корхоналарни республикамиз халқ хўжалигининг барча соҳаларида барпо этиш мумкин.

## Қысқача холосалар

Қышлоқ хўжалиги фаолиятини ўрганишда унинг асоси қилиб олинган устубга кўра, таққослаш, текшириш, маълумотларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларниң маҳсусе усулларидан фойдаланилади. Ҳар бир корхона эгаси ўз корхонасининг иқтисодий фаолияти ривоҷини таъминлаш учун ишловчиларни таилаб олиш орқали уларниң ҳар бирiga бажарилиши лозим бўлган вазифаларни белгилаб беради. Мехнатни бошқаришда кичик корхоналарниң шикоятда қулайлиги, жамоа аъзолари бир-бiriниң малака дараҗасидан яхши хабардорлиги, ишловчилар меҳнатидан корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириб борища фойдаланишида айни муддао ҳисобланади.

## Назорат ва муҳокама утун саволлари

1. Қышлоқ хўжалиги корхоналари фаолияти қандай таҳлил этилади?
2. Корхоналарда меҳнатни ташкил этиши қандай амалга оширилади?
3. Бозор муносабатлари шароитида корхоналарниң турлари ва уларниң ўрини, фаолияти нималардан иборат?

## Асосий адабиётлар

1. Ваҳобова У. Қышлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, №5 - Т., 1997.
2. Каюмов Ф.К. Эффективность АПК - в условиях перехода к рынку. - М., 1992.

## АСМ ДА МОДДИЙ-ТЕХНИКА ТАЪМИНОТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ

### 4.1. «Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси» тушунчаси

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси дейилганда, моддий бойлик ишлаб чиқариш шароитида бевосита банд бўлган меҳнат воситалари ва меҳнат буюмлари йиғинидиси тушунилади. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси – фан-техника янгилкларидан кенг кўламдан фойдаланиладиган, электрлашган юрик машина ишлаб чиқаришидир. Масалан, деҳқончиликнинг моддий-техника базасини тавсифласак, уни моддий асосда, техника асосида, тракторлар ва машиналарни деҳқончиликда кўплаб ишлатиш, электрлаштиришни оммавий миқёсда амалга оцириш асосидагина ҳал қўлиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигининг моддий базаси таркибига ер ресурслари, тракторлар, машиналар, меҳнат куроллари ва буюмлари; электр жиҳозлари; ёнилги ва мойлаш материаллари, таъмир техникиси, ишлаб чиқариш бинолари, меторация ва ўйл шишотлари; алоқа воситалари; маҳсулдор ва ишчи ҳайвонлар; кўп йиғлилар; дараҳтлар; уруғлик; озиқ ва ҳоказолар киради.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника базаси ҳалқ хўжалигининг бошқа соҳалари моддий-техника базасига ишебатан ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга. Юқорида айтганимиздек, айниқса, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасида энергетика ресурслари катта роль ўйнаиди. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ихтиёридаги барча двигателлар, куч берувчи механизmlар ва ишчи ҳайвонлар куввати йиғинидиси уларнинг энергетика ресурсларини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалигининг энергетика ресурсларига хўжалик ихтиёридаги тракторлар, комбайнлар, нахта териш машиналари, стационар двигателлар, автомашиналар, электр генераторлар, пасайтирувчи трансформаторлар, ишчи ҳайвонлар ва бопка турдаги механизmlар киради.

Қишлоқ хўжалигининг энергетика ресурслари доимо ривожланиб, такомилланиб бормоқда. Кам кувватли ва тезлиги кам тракторлар кучли, тезюарар ва шқтисодий жиҳатдан кулај тракторлар билан алмаштирилмоқда. Бунга мисол қилиб, республикамиз сотиб олаётган «Кеїс» ва «Магнум» тракторларини кўрсатишмиз мумкин. Бу эса қишлоқ хўжалиги корхоналарини юқори сифатли энергия кувватлари билан таъминламоқда.

## 4.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари

Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий таъминотининг ташкилий асослари асосан «Корхоналар тўғрисида»ги қонунга мувофиқ олиб борилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари қишлоқ хўжалигининг бир қатор хусусиятларига боғлиқ.

Биринчидан, хўжалик моддий-техника базасида асосий ролни срўйнайди. Ер – қишлоқ хўжалигига асосий ишлаб чиқариш воситасидир. Бошқа ишлаб чиқариш воситаларининг ривоҷланиши бевосита ундан фойдаланишга боғлиқ. Ер унумдорлиги ҳар хил бўлиб, маҳсулот бирлигини стиштириш учун ҳар хил микдорда харажат қилиш талаб этилади. Бу эса ҳар хил унумдорликка эга бўлган ердан бир хил микдорда ҳосил стиштириш учун ҳар хил микдорда асосий ва айланма фондларга эга бўлиш заруратини келтириб чиқаради.

Иккимчидан, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси табиий шароитлар таъсирiga учраб туради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш зонал характерга эга бўлиб, ҳар бир зона тупроқ-икълим шароити ҳар хил бўлишиб туфайли уларда ҳар хил тизимдаги машиналардан фойдаланишга тўғри келади. Щунинг учун зоналарда ва улар ичидаги хўжаликларда моддий-техника базаси тузилмаси ҳамда ишлаб чиқаришини цитен спешлаштириш даражаси ҳар хил бўлади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалигига иш даври билан ишлаб чиқариш вакти бир-бираiga мос келмаслиги туфайли ишлаб чиқариш мавсумий характерга эга. Бу моддий-техника воситаларидан унумли фойдаланишга салбий таъсир этади. Хўжалик машиналардан ўсимликчиликда ўзл мобайнида бир исча ой фойдаланилади. Ишлаб чиқаришининг мавсумий бўлишиб урутлик, озиқ, ёқизги ва мойлаш материаллари ва бошқа меҳнат буюмлари заҳирасига эга бўлишиб заруратини вужудга келтиради.

Тўртингчидан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарishi биологик жараёнлар билан чатишшиб кетади, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг бир қисми жонли идораизмлардан (ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, нарандалар билан ҳайвонлар, бокувга кўйилган ҳайвонлар, кўп йиллик дарахтлар ва бошқалар) иборат. Улардан самарали фойдаланишга эришмоқ учун тегишчи ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлмоқ керак. Қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг ўсиши жамоа хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш фондларининг ўсишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирининг мутахассисларининг ҳисоб-китобларига кўра, агросаноат мажмуни учун бутуниги кунжаларда 6275 биринч ҳайдов тракторлари (юқори

унумдорликка айлантириб ҳисобланғанда), шу жумладан, 2872 та «Магнум» ва «Маестр Ферпосон» русумлы ғылдирекли, 3403 та «Т-4А» заңжырлы хиллари, 39297 та иктиесостантирилған уч ғылдирекли чопиқ трактори, 40840 та 4 ғылдирекли универсал-чопиқ трактори, 2636 та іюқори үнүмли ғалла ва шоли комбайнылари, 2642 та нахта териш машинасы, 1850 та озұқа йиғиңи комбайнылари, 15687 та тұраи хилдагы шарттар, 311603 та культиваторлар ва бөшқа техника воситалары зарур. 2001 йылданнан 1 яйварь ҳолатига ҳайдов тракторларына бүлған талаб 95, чопиқ тракторларына - 87, ғалла комбайныларына - 98, культиваторларга - 86, трактор тиркамаларына - 75, дөрі шуркагиңчларга - 74 %га қоңдирилди.

Техника солини әхтиёж даражасына стказии, амортизация муддатлариниң үтаб бўлғанлариниң йилма-йил янгилари билан алмаштириб бориши маҳсулот етиштирувчилар (ширкат ва фермер хўжаликлари) учун ҳам, уларга ишлаб чиқарини ва техника хизмати қўреатувчи сервис корхоналари (машинасозлик заводлари, давлат ва муқобил машина-трактор парклари) учун ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Зоро, машина саройлари технологик карталарда кўрсатилишни мидордаги ва турдаги техника воситаларига эга бўлған тақдирдагина барча агротехник талаблар ўз муддатларида спфатли бажарилади, хўжалик ишлаб чиқаринини механизациялантириши даражасининг ўсими таъминланади.

Қишлоқ хўжалигини юқори самарали замонавий техника воситалари билан бутланини рағбатлантириш, соҳа машинасозлик заводлари ва қўйма корхоналарини янада ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларини шакллантириш, қишлоқка стказиб берилётган тракторлар ва ўрим-йиғим техникиаси ҳажмларини ошириш ҳамда улар учун ҳисоб-қитоб қилиш механизмини таомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги «Қишлоқни лизинг шартнарида қишлоқ хўжалиги техникиаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги П1 424-соили қарорининг қабул қилишини айни муддао бўлди. Даҳҳақиқат, мазкур хўжикатта асосан вазирлик мақомидаги «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компанияси тақиқид этилди, унинг тузилмаси таедиқланди, инг муҳими, 2001-2007 йиллар мобайнида, тажриба тарниҳида «Узқишлоқхўжаликмашхолдинг» компанияси заводлари ва қўйма корхоналари томонидан ишлаб чиқарилётган қишлоқ хўжалиги машиналарини (биринчи наубатда тракторлар ва ўрим-йиғим техникиасини) машина-трактор паркларига, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар) га ва фермер хўжаликларига 7 йил муддатга лизингга беринишинг тақиқиши, иктиесодий ҳамда техникавий механизмлари аниқ қараваш белгилаб кўйилди.

Лизинг операцияларда «Узқишлоқхўжаликмашлизинг» компанияси (лизинг беруви), ТТИ вилоят худудий бирлашмалари, муқобил машина-трактор парклари, қишлоқ хўжалиги кооператив-

лари (ширкаттар), фермер хұжаликтери (лизинг олувчилар), қишлоқ хұжалиғи машинасозлығы заводлари ва күшма корхоналары (техника воситаларини ишлаб чықарувчилар) билан бир қаторда Молия вазирилігі хузуридаги қишлоқ хұжалигини техника билан таъминлашып давлат томонидан күллаб-кувватлаш жамғармаси, «Пахтабанк» ва «Ұзатросуғурта» компаниясынша қарастырылады.

Мазкур субъектларниң ҳар бирига лизинг операциялари мөхииятидан келиб чықадыған күйіндеги аниқ вазифалар іоклатылған (чизмага қаранды).

#### Лизинг компаниясынша:

- республикада қишлоқ хұжалиғи техникаси лизинг сійссатынни олиб бориши ва уни тағомиллаштырыш бүйічә асостандырылған тақлифлар ишлаб чықып;

- үзиннің министерствий филиаллары орқали ижарапчылар (машина-трактор парктерінің худудий бирлашмасы, мұқобиң машина-трактор парки, ширкат хұжалиғи, фермер хұжалиғи) билан лизинг шартномаларини түзүп (чизмадаги 5-тәдбір; кейинги ўрнеларда бундай ифода чизмадаги рақам орқали қайд етілады);

- Молия вазирилігі хузуридаги маңсус жамғарма маблағтарыга бұлған ўз ахтиёжіні анықлашып;

- жамғарма билан молияның ресурслар ақратыныш, «Пахтабанк» билан молия агенти вазифаларини, «Ұзатросуғурта» компаниясы билан әса сутурта агенти вазифаларини бажарыши юзасыдан тегишли шартномаларини түзүп;

- жамғарманиң кафолат хатлары асосыда зарур техника воситаларини ишлаб чықарыши юзасыдан машинасозлық корхоналарига буюртмалар беріши ва уларни стқазыб берішке доне шартномаларини түзүп;

- ижарапчылар томонидан шартномаларға илова қылышынан лизинг түловдарын жадваллари асосыда бундай түловлар ўз вақтіда бажарылышынан назорат қылышы;

- «Пахтабанк» дарын операция ҳисеб рақамидан машинасозлық корхонасына нальбатдаги чорак учун ижайлаптырылған буюртма умумий ҳажмиппенг 30 % и міндеторыңда аванс пуларын тұлаш (8);

- ижарапчыларға техниканы сутурта нойансы мавжуд бўлгандағына беріши;

- техника воситасынни ижарапчи томонидан оліб кетпілдіккін тасдиқланғандан кейин машинасозлық корхонасына қоған 70 фойз маблағын үтказыб, узил-кесіл ҳисеб-китоб қылыш (10);

- ижарапчылардан олинған суммадан компанияның хизмат ҳақларын үндіриб қолынғандан кейин қолған қысметін уч күн муддатда жамғарманиң бапкадаги ҳисеб рақамиға үтказыши (12);

- жамғарма маблағларыдан мақсадын фойдаланыши, ҳисеб-китоблар тартыбында қатының риоя этиши.

Молия вазирилігі хузуридаги маңсус жамғармага:

- иштаб чықарыладыган техникага ҳақ тұлаш үчүн зарур бўлган ресурсларни шакллантириши ва уларнинг манбаларини аниқлаш (1);
- Лизинг компаниясига ажратылган молиявий ресурслар ҳажмий үчүн кафолат хатларини бериш (3);
- маблағини Лизинг компаниясига 7 йил муддатта есуда сифатида тақдим этиш (6);
- Лизинг компаниясининг «Пахтабанк»даги операция ҳисоб рақамини зарур шул маблағларини ўтказиш;
- маблағларни жамғармага қайтарини муддатлари бузилган тақдирда Лизинг компаниясига жарима түловлари (пеня) ҳисоблаш (14);
- жамғарма томонидан Лизинг компаниясига ажратылган маблағларининг мақсадлы ишилатилиши устидан назорат ўриатиш.

### **I-жадвал**

| Күренткичлар номи  | Компания         | 1 - банк         | 2 - банк    |
|--|------------------|------------------|-------------|
| Техника киймати<br>(ТГЗ 80.11<br>трактори), минг сўм           | 5000             | 5000             | 5000        |
| Маржа миндори, %   |                  |                  |             |
| Лизинг муддати, йил  | 12               | 24               | 36          |
| Бўйича миндори, %<br>минг сўм                                  | 7<br>15          | 7<br>15          | 7<br>15     |
| Асосий қара миндори,<br>минг сўм                               | 750              | 750              |             |
| Маржа тўлоқларит миндори, минг сўм                             | 4250<br>1806,250 | 4250<br>3612,500 | 750<br>4250 |
| Лизинг компаниясига қайтаришдаги<br>маблағ, минг сўм           | 0050,250         | 7862,500         | 5418,750    |
| Лизинг орувчи үчүн техникининг<br>умумий пархи, минг сўм       | 6806,250         | 8612,500         | 9668,750    |
| Мижознинг мөслихий лизинг<br>түфайли тежеган маблағи, минг сўм |                  |                  | 10418,750   |
| 1 - баника карагандас  | 1806,250         |                  |             |
| 2 - баника карагандас  | 3612,500         |                  |             |

## **«ПАХТАБАНК»-ка:**

(Лизинг компаниясининг молиявий агенти)

- Йизинг компаниясининг барча ҳисоб-китобларига молиявий хизмат күрсатиш;

- ижарачилар билан тузилган лизинг шартномалари ва машинасозлик корхоналари билан техника воситаларини етказиб беришга доир тузилган шартномалар бүйича белгиланган түловлар ва ўзаро молиявий мажбуриятлариниг ўз вактида байкарилиши устидан назорат ўрнатиш;

- ижарачи томонидан лизинг түловлари олдицидан тузилган жадвал асосида амалга оширилмагандын унинг ҳисоб рақамига сўзсиз байкарилиши лозим бўлган түлов талабларини қўйиш (13) ва ундирилган пул маблағларини операция ҳисоб рақамига ўтказиш.

Лизингга олувчилик (ижарачилар)га:

- лизинг бўйича етказиб бериладиган техника воситаларига бўлган ўз эҳтиёжларини аниқлаш ва улар асосида тузилган буортмаларни Лизинг компаниясининг минтақавий филиалларига топшриш;

- техника воситаси қийматининг 15 %ини ўз маблағлари ҳисобидан Лизинг компаниясига аванс таршасида тўлаш (ба);

- лизингта олинидиган техникани ўз маблағлари ҳисобидан сутурталаш (56);

- техника қийматининг қолган 85 %ини ва лизинг бўйича %ларини 7 йил мобайнида тўлаш юзасидан лизинг шартномаларини тузиш (5);

- жадвалда белгилаб қўйилган лизинг түловларини ўз вактида амалга ошириш (11);

- лизингта олинидиган машина ва механизмларни техник талабларга риоя қиласан ҳолда ишлатиш ва уларни бузилишдан саклаш.

Лизинг компанияси ва унинг вилоятлардаги филиаллари юқорида келтирилган қонда ва тартибларга амал қиласан ҳолда жорий йилнинг 1 август, ҳолатига лизинг олувчиларга 2580 та техника воситаларини, шу жумладан, 2012 та «ТТЗ», 240 та «МТЗ», 76 та «МХ-135» русумли пахтацилик ва универсал-чопик тракторларини, 200 та «Кеїс» шахта териш машинаси ҳамда 52 та турии хилдаги қишлоқ хўжалиги техникасини етказиб бердилар. Буларнинг 226 таси давлат ва мукофил машина-трактор паркеларига, 702 таси ширкат, 1652 таси эса фермер хўжаликларига тегишлиди.

Хўти, лизинг тизими қандай хусусиятлари билан мижозларни ўзига тортмоқда, унинг банк кредитларига ишбатан афзалликлари нимада? Бу саволларга тубандаги жадвалда келтирилган рақамлар ёрдамида жавоб тоиса бўлади (бу срда 1 - банк рақамлари - тикорат банки мижозга ўз маблағи ҳисобидан кредит берганда, 2- банк рақамлари - тикорат банки мижозга Марказий банкдан жалб қилинган маблағ ҳисобидан кредит берганда).

Кўриниб турибдиги, мижоз молиявий лизинг туғайли мар-

жаси 24 % бўлган банк кредитига нисбатан 1,8 млн. сўм, маржаси 36 % бўлган банк кредитига нисбатан эса 3,6 млн. сўмдан ортиқ маблағини тежаб қолган. Нархи 5 млн. сўмдан баланд бўлган техникани лизингта олган мижозининг тежаб қолган маблағи миқдори янада катта бўлиши шубҳасиздир.

Қисқа вақт ичида тўплантган амалий тажрибаларнинг натижалари мижозларга техника воситаларини лизинг орқали стказиб бериш тизими муайян афзаликларга эга эканлигини кўрсатмоқда:

- машинасозлар, лизинг компанияси на техника ижарачиларининг яхлит лизинг тизими ташкил этувчилари сифатида фаолият кўрсатишлари уларнинг манфаатлари ўзаро мос тушишини таъминлатамоқда;

- янги техника воситаларига бўлган талабнинг нафақат давлат машина-трактор парклари ва ширкат хўжаликлари каби йирик субъектлар, балки мукобил машина-трактор парклари ва фермер хўжаликлари сингари нисбатан кичик ташкилотлар томонидан ҳам ортиб бориши;

- лизинг тизими мижозларнинг икки муҳим муаммосини, яъни, техникани сотиб олиш ва уни молиялаштиришни бараварига сиб бермоқда. Бу, маблағ ресурслари такчил бўлган мижозлар учун айниқса, аҳамиятлидир;

- лизингта оловчилар бирданига катта маблағ сарфламасдан ўзларининг техника саройлари ва паркларини янги замонавий машина ва механизmlар билан бутлаб олиш имкониятига эга бўладилар.

#### 4.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг иқтисодий омиллари ва уларни моддий-техника жиҳатдан ривожлантиришнининг асосий йўналишлари

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий-техника таъминотида иқтисодий омиллар жуда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ишлаб чиқариш жараёнларини электрлаштириш корхона хўжалик фаолиятини кескин равишда ривожлантиради. Қишлоқ хўжалигига киловатт соат электр энергияси ёрдамида 120кг донни янчиш, 38 бош сигирни соғиц, 15 бош кўйнинг жунини қирқиши, 2,3 илдизмевани қирқиши, 88 кг. нонни ёпиш мумкин.

Электр станцияларини қуриш электр энергияси билан таъминлаш харажатларини қоплаш муддатини қисқартиради, қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитини яхшилайди.

Илмий-текшириш институтлари маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалигига фойдаланилган ҳар бир млрд квтГсоат электр энергияси йилига 700 минг меҳнатга яроқли кишининг меҳнатини тежаб, махсулот этиштириш учун сарфланадиган харажатларни 200 млн. сўмга камайтиради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий-техника таъминотини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қўйидагилардир:

- ҳар бир қишлоқ хўжалиги зonasига мос келадиган ва иқтисодий жиҳатдан қулай бўлган техника ишлаб чиқариш ва шу асосда ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаштириш;

- ишлаб чиқаришни автоматлаштириш воситаларидан кенг кўламда фойдаланиш;

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кимёлаш даражасини ошириш ва иқтисодий жиҳатдан қулай бўлган кимё маҳсулотлари ишлаб чиқаришга уриниш;

- ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари қуришни кенг кўламда авж олдириш ва қурилишни такомиллаштириш;

- ерларнинг мелиорация ҳолатини яхшилаш ва қишлоқ хўжалигини сув билан тўла таъминлашга эришиш, яъни срларга маҳаллий ўғитлар солиш ҳамда сугоришининг илғор технологияларини (масалан, Исройлнинг томчилатиб сугориш технологиясини) кўллаш орқали;

- чорвачилик фермерларини маҳсулдор зотли ҳайвонлар билан таъминлаш ва электрлаштириш даражасини ошириш; экинларнинг касалликларга бардош бера оладиган юқори ҳосили, тез пишар уруг навларини яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш;

- қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат қўйувчи корхоналарнинг (таъмир, қурилиш, илмий-текшириш институтлари ва ҳоказо) моддий-техника базасини мустаҳкамлаш.

Ҳозирги шароитда агротехсервис тизимини ривожлантириш катта аҳамият қасб этмоқда. Қишлоқ хўжалигига техсервис хизмати кўрсатиш корхоналарини тузиш муҳим ўрин тутади, бундай корхоналардан бири машина-трактор парклари дир. Лекин, таъкидлаб ўтилганидек, иқтисодиёт соҳасини эркинлаштириш, яъни давлат бошқарув ролини чегаралаш, иқтисодий эркинликларнинг ва хўжалик юритиш субъектлари сонининг ортиши агротехсервис тизимида ҳам рақобат муҳити шакллантирилишини тақозо этади. Бундай шароитда, турли мулк шаклидаги, агротехник хизмат кўрсатувчи муқобил корхоналарни яратиш зарур. Буларга техник марказлар, дилерлик марказлари, лизинг компаниялари, техника хизмати бўйича фермерлар кооперативи, хўжалик негизидаги муқобил машина трактор парклари, шахсий ва бошқа турдаги корхоналар киради.

Жумладан, давлат ҳиссадорлик машина-трактор парклари томонидан хизмат кўрсатиш нархларининг юқорилигига биринчидан, чет эл техникаларининг меъёр бўйича хизмат муддатлари 10-15 йил бўлишига қарамаёдан, лизинг муддати 5,6 йил белгилиниши, лизинг ҳаки (амортизация ажратмаси) миқдори жами та нархнинг 55-70 %ини ташкил этиши ва улар унумдорлигининг меъёрига нисбатан 25-30 %га кам белгиланиши оқибатида эса

бошқа харажатларнинг сунъий равишда ортиб кетишига сабаб бўлмоқда. Бизнинг фикримизча, хизмат кўрсатиш нархларини камайтириш йўли, лизинг муддатини ҳеч бўлмаганда техника хизмат муддатининг 80 %игача белгилаш ва бу лизинг ҳақини МТПлар тўлиқ хўжалик бўйнига қўймасликлари учун уларга давлат томонидан узоқ муддатли кредитлар берилиши масаласи ҳал этилишидир.

Умуман, агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак 1928-1958 йилларда МТСлар ташкил этилиши, 1980 йилларда Наманган вилояти, Мингбулоқ туманида тажриба тариқасидаги МТПлар фаолияти натижалари ўзун кўрсатдик, техникани дехқондан ажратиб кўйиш, ўз фойдаси орқасидан қувиши оқибатида механизация ишлари таннархи ортиб кетиши бу тузилмаларнинг тез муддатларда тутатилишига олиб келган. Ҳар иккала ҳолда ҳам бу тузилмаларнинг фаолиятини уларни ташкил этишдан асосий мақсад бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши иқтисодий самараадорлигини ошириш, пировард натижада қишлоқ аҳолиси турмуш фаровонлигини яхшилаш билан узвий боғловчи иқтисодий механизм яратилмаганидир.

Ҳозирги шароитда давлат ҳиссадорлик машина-трактор паркларини монопол ҳолатдан чиқариш йўлларидан бири, юқорида айтиб ўтганимиздек, уларга турдош бўлған техник сервис корхоналарини ташкил этишdir. Бу борада Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг X сессиясида И.А Каримов, ҳар бир туманда бир неча шундай муқобил машина-трактор паркларини тузиш мақсадга мувофиқлигини айтиб ўтган эди. Бу ҳақда, Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 10 мартағи 108-сонли «Машина-трактор парклари моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш ва уларнинг хизматларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 108-қарорида ҳам тўхталиб ўтилган. Унда жумладан, ҳар бир туманда камида иккита шундай нодавлат мулк шаклидағи машина-трактор паркларини тузиш чора-тадбирларини кўриш кўзда тутилган. Лекин бундай сервис тузилмаларини аввало ташкил этишда, кейинчалик уларнинг фаолият кўрсатишларида бир қатор ташкилий-иқтисодий масалаларни ҳал қилиш лозим. Шунинг учун уларнинг энг мақбулини танлаб олишимиз ва устувор ривожлантиришимиз зарур. Шу ўринда уларнинг айримларини таҳлил этишга ҳаракат қиласиз.

Техника марказлари у ёки бу худудда машина ва ускуналар ишлаб чиқарувчининг вакили сифатида фаолият кўрсатади. Шу сабабли уларнинг вазифаларига: машиналар, ускуналар, эҳтиёт қисмлар сотиш, уларни сотишга тайёрлаш, монтаж қилиш ва ишлатиш, кафолат муддатида ва ундан кейинги даврда техника хизмат кўрсатиш ва таъмир кабилар киради. Агросаноат мажмуудаги муносабатларга мос равишда кўп корхоналар кўрсатилган хизматлар учун

Ўз вақтида пул тұлай олмасығи, шунинг учун хам марказлар истемолчилар билан ҳисоб-китобда асосан компенсацион лизинг шартнамалардан фойдаланиши күзде тутилады, техника ижараси ва механизация ишларини бажариш оддий бирлашмалар шартномасыдан амалға ошириләди. Шундай қылыш, техник марказлар у ёки бу иштарының бажариш учун машиналар мажмунин стказиб беради, уларни нефть маҳсулотлари билан ўз ҳисобидан таъминлады, техник сервис хизмати күрсатады ва ҳоказо. Мохияти жиһатидан у машина-технологик станциялар вазифасыни бажаради.

Техник марказга техника стказиб берувчилар билан муносабатлар эса иккى вариантда ташкил этилиши мүмкін: шартномавий ва корпоратив.

Биринчи варианта техника ва ускуналар стказиб берувчилар билан лизинг келишүви ёки биргаликта фаолият юритиш ҳақыда шартнома түзиләди.

Иккинчисида эса, техник марказ иккіламчи бүйсунувчи жамият бўлиб қолади. Унинг фаолияти акционерлик жамияти томонидан тайинланган ижарочи директор ва директорлар кенгашига сайланган вакильлар томонидан кучли назорат остида бўлади. Бундай ҳолда техника ва бошқа моддий ресурслар техник марказларга саклаш учун берилган ҳисобланади.

Бир қатор ҳолларда техник марказлар билан бирга дилерлик марказларини ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Булар техника ишлаб чиқарувчи, техник марказлар ва истемолчилар ўртасида вакил сифатида намоён бўлади. Техник марказ томонидан иш ва хизмат турлари айнан дилерлик марказлари зиммасига юклатилади, чунки техник марказлардан фарқли ўлароқ, дилерлар биргина техника ва ресурслар стказиб берувчилар билан эмас, балки бирданига турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқарувчилар билан ҳамкорликни йўлга қўйишлари мүмкін. Мохияти жиһатидан дилерлик марказларини ташкил этиш ва ривожлантириш сервис хизматини яхшилаш, маҳсулот таннархини арzonлаштириш, техника таъминоти ва эҳтиёт қисмлар баҳосини камайтириши керак, чунки бунда даллолларга эҳтиёж қолмайди.

Ҳозирги кунда кўп хўжаликлар йирик хизмат кўрсатувчи кооперативлар ташкил этиш учун керакли пул маблағларига эга эмас. Шунинг учун бозор шароитида хўжаликлараро кооперацияни ривожлантиришининг дастлабки даврида бундай кооперативларни бирлаштириш орқали ташкил этиш мақсадга мувофиқдир, яъни моддий-техника ва агросервис пунктлари устахоналарининг мутахассислари, бир неча хўжаликларининг хизмат кўрсатиши корхоналарини бирлаштириш зарур. Механизация ишларини бажариувчи хусусий тартибдаги корхоналарни ташкил этиш эса, катта капитал маблағларни талаб этади.

Бундай шароитда тўғри ва самарали йўллардан бири йирик

хўжаликлар устахонаси негизида машина-трактор паркларини ташкил этишни кенг жорий қилинадир. Қишлоқ хўжалиги ширкати таркибида муқобиллик асосида ташкил этиладиган хусусий машина-трактор парклари қишлоқ ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг янги хўжалик субъектида мулкчиллик шаклларидан қати назар (қишлоқ хўжалиги корхоналари, фермер ва дехқон хўжаликлари, шунингдек, бошқа юридик шахслар ва аҳолига) техник сервис хизмат кўрсатади.

Ширкат таркибидаги машина-трактор парки ўз тасарруфидаги ҳамда унинг хизматидан фойдаланувчи ўзга субъектлар техника ва бошқа асосий воситалари базасида кафолатли сервис хизматини ташкил қиласди ва у куйидаги афзалликларга эга:

- бошқа турдош машина-трактор парклари билан биргаликда техник сервис хизмати кўреатиш соҳасида рақобатни вужудга келтиради ва кучайтиради;

- буларни ташкил этишда бино ва ишоотлар қуриш, малакали кадрларни жалб қилиш зарурати ҳисобига капитал маблағларни тежаш имконияти туғилади;

- сервис хизмати тизими бевосита ширкат таркибидаги машина-трактор парклари фаолиятига асосланганлиги, шунингдек, сервис хизматидан фойдаланувчи бошқа хўжалик субъектлари мутахассислари ва механизаторларидан ташкил топганлиги ва қўшимча бошқарув аппаратига эҳтиёж йўқлиги ҳисобига хизмат кўреатувчиларнинг умумий сонини камайтириш имконини беради;

- сервис хизмати кўреатиш билан бир қаторда ширкатдаги мавжуд илғор тажрибаларни сервис хизматидан фойдаланувчи хўжаликларга жорий қилиш имконияти яратилади;

- ширкатлар ва парк хизматидан фойдаланувчи бошқа хўжаликлардаги техника воситаларидан йил мобайнида тўлиқ ва самарали фойдаланиш учун имкониятлар яратилади;

- машина-трактор парки сервис хизматидан ширкатнинг ўзи ҳам фойдаланганлиги учун хизмат ҳаки тарифлари ошиб кетишига йўл қўйилмайди ва тарафлар ўзаро келишувига асосан манфатли даражада белгиланади;

- ширкат таркибида ташкил этилган машина-трактор парклари фаолияти натижасида кўрилган фойда, бевосита парк моддий-техника базасини, шу билан бирга ширкат молиявий аҳволини мустаҳкамлашга хизмат қиласди;

- хизмат кўреатиш нархлари нисбатан арzonлиги улар хизматидан фойдаланувчи субъектлар (айниқса, дехқон ва фермер хўжаликлари) сонининг ортишига олиб келади;

- фаолият турларининг кенгайиши, яъни, эҳтиёт қисм, ёқилғимойлаш материаллари ва бошқа саноат маҳсулотлари билан уларни олиб келиб таъминлаш ҳисобига фойда кўриш имкониятини яратади;

- ширкат техника воситалари ва эҳтиёт қисмларни бевосита ишлаб чиқарувчи заводлардан сотиб олиш ҳамда воситачи ташкилотларга тўланадиган тўловлар миқдорининг қисқариши ҳисобига уларнинг нархларини арzonлаштиришга эришилади;

- ширкат ва парк хизматидан фойдаланувчи бошқа хўжалик субъектларининг маблағларини улар билан келишув асосида бирлаштириш ҳамда банкдан узоқ муддатли кредит олиш ҳисобига паркнинг моддий-техника базасини мунтазам равишда янгилашибориши имконияти яратилади;

- бозор муносабатларига мос келувчи бошқа қулай иқтисодий ва ташкилий шароитларни яратишга кенг имкониятлар очиб беради.

Муқобил машина-трактор паркларини ташкил этиш объектив зарурат эканлиги масаланинг иқтисодий томони билан ҳам белгиланади. Яна шуни таъкидлаш керакки, давлат ҳиссадорлик машина-трактор парклари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун зарур бўлган 200 турдаги техника ва ускуналар ўрнига 15 турдаги йирик техникаларни ўзида мужассам этгани, улар хизматидан асосан йирик хўжаликлар фойдаланишини тақозо зо этмоқда ва бу техникалар катта майдонларга хизмат кўрсатади. Авваллари кичик ва янги ташкил этилаётган хўжаликлар эса кўшни республикалардан арzon ва туриб қолган техникаларни сотиб олиб, фойдаланишга мажбур эдилар, лекин бу техникалар унумсиз, кўп эҳтиёт қисм ва жорий таъмири талаб этарди.

Муқобил машина-трактор паркларининг тузилиши бунга чек кўйди, чунки бу машина-трактор паркларида кўп турдаги техникалар мавжудлиги, улар 0,5 гектарга ҳам, 1000 гектарга ҳам бирдек сифатли хизмат кўрсатиши, хизмат ҳақи оптимал даражадалиги, қолаверса, шартнома бутунлай бошқача тузилиши бу хўжаликларга жуда кўл келади.

Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, ҳозирги пайтда техник сервис тизимида рақобат мухитини вужудга келтирувчи, уни ташкил этиш ва фаолият кўрсатишида кам капитал маблағлар талаб қытувчи, қолаверса, бугунги кунда қишлоқ хўжалигида юзага келган шароитта мос келувчи ва қишлоқ хўжалигида техникалардан фойдаланишнинг асосий мақсади маҳсулот этиштириш таънархини камайтиришнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши иқтисодий самарадорлигини ошириш билан узвий боғланган механизмини яратишга имкон берувчи энг мақбул йўлларидан бири – бу, йирик хўжаликлар устахонаси негизида муқобил машина трактор паркларини ташкил этишидир.

## Қисқача холосалар

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси дейилгандан, моддий бойлик ишлаб чиқариш шароитида бевосита банд бўлган меҳнат воситалари ва меҳнат буюмлари йифиндиси тушунилади. Қишлоқ хўжалигининг моддий-базаси таркибига ер ресурслари, тракторлар, машиналар, меҳнат қуроллари ва буюмлари; электр жиҳозлари; ёнилғи ва мойлаш материаллари, таъмир техникаси, ишлаб чиқариш бинолари, мелиорация ва йўл иншоотлари; алоқа воситалари; маҳсулдор ва ишчи ҳайвонлар; кўп йиллик дараҳтлар; уруғлик; озиқ ва ҳоказолар киради. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий таъминотининг ташкилий асослари асосан «Корхоналар тўғрисида»ги қонунга мувофиқ олиб борилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари қишлоқ хўжалигининг бир қатор хусусиятларига боғлиқ. Илмий - текшириш институтлари маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалигидага фойдаланилган ҳар бир млрд. квт/соат электр энергияси йилига меҳнаттага яроқли 700минг кишининг меҳнатини тежаб, маҳсулот этиштириш учун сарфланадиган харажатларни 200 млн. сўмга камайтиради.

## Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигига моддий-техника баъзаси деб нимага айтилади?
2. Моддий-техника таъминоти деб нимага айтилади?
3. Ўзбекистон Республикасида моддий-техника таъминоти қандай амалга оширилган?
4. Моддий-техника таъминотини ривожлантиришнинг асосий йуналишлари нималардан иборат бўлади?

## Асосий адабиётлар

1. Отабоев О. Инфратузилма ва самарадорлик. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 10-12 –сонлар. - Т.: 1995.
2. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. - М., 1995.
3. Н. Юсупов, М. Тошболтаев. Қишлоқ хўжалиги техника воситаларини лизинг орқали етказиб бериш тизими. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», №6, 2001.

## V боб

### ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

#### 5.1. Электрлаштириш — техник таракқиётнинг муҳим йўналиши

Халқ хўжалигининг барча тармоқларида иқтисодий ислоҳотлар давом этмоқда. Кўпгина тармоқлар давлат тасарруфидан чиқарилиб, хусусий мулк шаклига ўтмоқда. Бу борада қишлоқ хўжалигида ҳам бир қанча ишлар олиб борилмокда. Қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг 97 % и нодавлат сектори ҳиссасига тўғри келмоқда. Қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши олиб борилаётган ислоҳотларнинг муҳим натижадир.

Қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш инфратузилмалари обьектларида бир қанча йирик тармоқлар давлат тасарруфида қолган бўлиб, бўлар қаторига электр узатиш, йўл хўжалиги, асосий транспорт хўжалиги ва бошқа шу каби тармоқлар киради. Бу тармоқлар ривожланган давлатлардаги каби давлат тасарруфида бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак. Чунки бозор муносабатлари шароитида бундай йирик тармоқлар саноқлигина бўлгани учун улар хусусийлаштирилса, йирик монополистлар пайдо бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Халқ хўжалигининг барча тармоқларидаги каби қишлоқ хўжалигида ҳам электр энергияси билан таъминланганлик ва ундан фойдаланиш муҳим аҳамият қасб этади. Қишлоқ хўжалигида электр энергияси асосан ёритиш, иситиш, яъни иссиқхоналар, сув кўтариб берувчи насос станцияларни электрлаштириш, стационар ва кўчма сугориш агрегатларини электрлаштириш, инкубаторияларда ҳамда чорвачилик фермаларида микропиёлум ҳосил қилиш ва бошқалар учун ишлатилади.

Қишлоқ хўжалигини электрлаштиришнинг самарадорлигини аниқлаш учун бошланғич кўрсаткичлар куйидагилар ҳисобланади:

- ср майдони ва шудгор қилинган ерларда: натурал ва пул ҳисобида экинлар бўйича дехқончилик маҳсулотлари етиштириш;
- ҳайвонлар тури бўйича уларнинг сони натурал ва пул ҳисобида чорвачилик маҳсулотларини етиштириш;
- соҳалар ва жараёнлар бўйича электр двигателлари, электр аппаратлари, қурилмалар сони ва қуввати, электрлаштириш во-

ситалари (подстанциялар), электр узатиш тармоқлари, механизмлар)нинг қиймати, бутун хўжалик соҳалари бўйича йиллик иштесьмол қилинадиган энергия, 1 кВт кувватнинг қиймати, хизмат кўрсатувчи ходимлар сони, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини стиштириш учун электрлаштиришига ва электрлантирилгандан кейинги меҳнат сарфи, хўжаликлариниң электр билан таъминланганлиги ишлаб чиқариш жараёнларини электрлантириш имкониятларини характерлайди.

Электр узатиш тармоқлари ва тарқатуучи ҳамда ишлаб чиқарувчи обьектлар курилиши қаичалик мустахкам ва кафолагли дараражада бўлса, нафакат қишлоқ хўжалиги, балки, халқ хўжалигининг барча соҳалари самарали фаолият кўрсатиши таъминланади. Бу тармоқниң қишлоқ хўжалигидаги ўрини жуда муҳимлиги шуидаки, у биринчидан, экшиларни сугориш билан боғлиқ бўлган жараёнларда сув кўтариш курилмалари узлукенз ишлапши, иккинчидан, стиштирилган айрим маҳсулот турларини омборхоналар ва совутгичларда бузилмасдан сақланишини таъминлайди. Бундан ташқари, электр узатини тармоғи чорвачилик соҳаси ёки паррандачилик тармоқларида электр энергиясидан фойдаланиш жараёнида стиштириладиган маҳсулот сифати ва миқдорини оптиришда ўз таъсирини кўрсатади.

Энергетика ресурслари таржибида электр энергияси асосий ўринин эгаллайди. Қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш корхоналариниң хўжалик фаолияти кескин ривојланишига олиб келади. Қишлоқ хўжалигидага 1 киловат-соат электр энергияси ёрдамида 120кг. донни ячни, 38 бош сингрии сориш, 15 бош кўйиниң жуниши олиш, 2,3 тона илдизмевани қирқиши, 88 кг. ионни ёпни мумкини.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаринини тўла электрлаштириш меҳнат унумдорлигини оширади, ишлаб чиқарини харажатларини камайтиради.

Электр станицяларини куриши электр энергияси билан таъминлаш харажатларини қонлашиб муддатини қисқартиради, қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитини яхшилаиди. Қишлоқ хўжалигини электр энергияси билан тўла таъминлаш стиштирилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилаиди ва иш кучига бўлган талабини камайтиради.

Ғаллачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат унумдорлигин 3-4 марта оширади. Ғаллани тозалапида «ОС-1», «ОС-3», «ОБ-10» маркали ғалла тозалаш механизмиларидан фойдаланиш меҳнат сарфиини 20-25 %, маҳсулот ташархини оса 15-35 % камайтиради. Ғаллани куритишида меҳнат сарфи 30-40 % га, ташархи оса 20-35 %га камайди.

## 5.2. Ишлаб чыкашы жарабинин электрлаштириши

Дөхөнчиликда электр энергиясыдан фойдаланиш экиншарин сүфориш ишларини механизациялаш имконини яратыб, меңнат харажатларини 10-20% га, эксплуатация харажатларини эса 10% га камайтиради. Иссеккөниниң иштеш, ёритиш, сув насосларини шыга солыш ишларида электр энергиясыдан фойдаланиш факт мернен сарғини камайтирибина қолмай, балки ҳар га экин майдонидан олинадиган хосилни ҳам оширади. Ҳар бир сүмзик электр энергиясы ҳисобига 100-150 сүмлик маңсулот яратылади.

Чорвачиликда электр энергиясыдан фойдаланиш мернен сарғини кескин камайтиришга олиб келади. Электр энергиясыдан фойдаланиш фермадаги бир қатор ишлар, шу жумладан, сув билди таъминлаш, озиқларин ҳайвонларга бериш, сиғирларни соғиши, юкларни ташиш, күй жунларини қырқиши, сутга дастлабки ишлов бериш, инкубация ва ҳоказо ишларни механизациялар ёрдамида бажарып имконини беради.

Сүфориш ишларини автоматлаштириш чорва моллары маңсулдорлигини 10-15 % га оширади, олинадиган маңсулот сифатини яхшилайди. Ем-хашакни молга бериш олдида таёрлаш ишларида электр энергиясыдан фойдаланиш мернен сарғини 75-90 % га камайтиради, озиқ сифатини яхшилайди, унинг ишхўрдга чиқишини кескин камайтиради. Чорва молларини соғиши электрлаштириш катта аҳамиятта эга. Сиғир соғиши аппаратлари ёрдамида соғилганда мернен сарғигина тежалиб қолмай, балки соғувчиларининг мернен сарғигина ҳам сиғиллашади. 1 ц. сут кўлда соғилганда 4,4 киши-соат сарфлангани ҳолда, соғиши аппарати ёрдамида соғилганда 2,5 киши-соат, соғиши залида соғилганда эса 1,8 киши-соат сарфланади. Чорвачиликда электр энергиясыдан фойдаланиш сут соғиб олиш мерненин тежабигина қолмай, балки соғиладиган сутнинг тозалик даражасини ҳам оширади.

Кўй жунини механизмлар билан қырқиши мернен унумдорлигини 3-4 баробар оширади. Қырқиб олинган жун сифатини ҳам аинча юқори бўлади.

Паррандашиблик фермаларини тунда электр энергияси билан ёритиш натижасида товук ва ўрдаклардан олинадиган тухум 25-30 %га кўплайди. Электр энергиясыдан хўжаликда ёрдамчи тармоқларда, жумладан, устахона, тегирмон, ёғоч арралаш ва ҳоказо ишларда фойдаланиш катта иктиносий самара беради.

### 5.3. Электр энергиясынан самаралы фойдаланиш күрсаткішлары

Илмий-тәжірибелі институттарининг мәдениеттегі күра, қышлоқ хұжалиғыда фойдаланылған ҳар бир мыңдард күтесе ат электр энергия йылына мөхнатта яроқты 700 минг кишининг мөхнатиниң тәжіб, маңсұлот етиштириш учун сарфланадын жаражаттарин 2 мли. сүмга камайтиради.

Электр энергиясынан фойдаланиш қышлоқ ахолисині модернизаціялауда да маданий фаровонлигини оширишида, қышлоқ маданиятын шаһар маданиятига яқынлаштиришида катта роль үйнайды.

1980 йылда қышлоқ хұжалиғыда бир хисобига түркін келадын электр энергиясы 2520 квт/соат ши ташкил этди. 1990 йылға келиб, қышлоқ хұжалиғыда фойдаланыладын электр энергиясы 210-235 млрд квт/соатга стди.

Қышлоқ хұжалиғыда электр энергиясынан самаралы фойдаланиш қүйіндегі күрсаткішлар өрдамида аниқланады: мөхнат унұмдорлары, маңсұлот таннархы, I киши-соатта түркін келадын соғ даромад, I сүмлик ишлаб чықарып сарғыға олиған даромад, рентабеллік даражасы, күшімчы сарфланған канитлар маблағтанның қайтиш мүддаты.

Электр энергиясынан фойдаланиш факт мөхнат унұмдорларының ошириб, маңсұлот таннархының камайтирибенің қолмағы, балқы пікірменің, шектеседің ва ишлаб чықарып шароитлар ҳам яхшыланиши олиб келады.

Қышлоқ, хұжатты ишлаб чықарышида ва қышлоқтардан ахоли пунктларида электр энергиясынан тәжіб фойдаланиш ҳар бир қышлоқ, хұжаттық корхонаасы ва бүтүн мамлекеттің катта шектеседің самара беради. Чүнки хозирғы вақтда күтпілдік колхоз, совхозлар марказлаштирилған давлат энергия системасынан үлаптады.

Колхоз, совхозларда электр энергиясынан тәжіб фойдаланиш билан бөлек бүлгандар ҳажмани аниқланып учун йыл бүйін электр энергиясынан фойдаланиш жорий режека түзилады. Бүнинг учун бүтүн хұжаттық ва үшінгі айрым тармоқтары бүйінча электр энергиясынан бүлгандар үшілдік талаб аниқланады. Бұнда ишлаб чықарып процессларидан ташқары, коммунал-машни, маданий-окарытув мұассасалары, қышлоқ ахолиси сарфланадын электр энергиясынан ҳам хисобға олиши керак. Агар колхоз әки совхоз территориясында яшайдын хонадонлар, маданий-машни мұассасалар, хаммол, медицина танықшылары ва бошқалар электр энергиясынан давлат электр тармоғынан олсалар счётник орқалы хұжатқаннан электр энергиясынан бүлгандар үшілдік талабын аниқлашыда хисобға оспимайды.

Хұжаликкінің электр энергиясына бүлгап іштік талабын анықлаш үчүн аввали тармоқтар бүйінша (дөхөнчилик, чорвачілік, механизация, шакчылық ва бошқа тармоқтар) бүйінча талаб анықланады. Егер бүлмаса электр энергиясына бүлгап талаб, энергия истемелгиләри бүйінша (электр билан ишлайдын жами машина ва механизмлар, курылмалар, ишлаб чыгарыш ва жамоат бишоплары) анықланады.

Хисоблаш үккізбіләш:

1. Ҳар бир квадрат метршін ёритишига, ҳар бир электр двигателігінде ҳар бир шеткің прибор ёки электр күватшын барча тармоқтар бүйінча хисоблаш, бир-біршін күшшілікке біләш анықланады. Бундаі хисоблаш анча мұраккаб бўлиб, күттәш кетады, лекин хисоб анча аниқ бўлади.

2. Үмумлаштирилған ҳолда: бир хонодонға, 1 т махсулот стапитиришига ёки қайта ишлешінде, чорва молларини бир бошига, устахоналарда 1 та трактор ёки машинани ремонт қилишига, 1м<sup>3</sup> таҳтани ишлешінде және хоказолар бир йилда ўртача қанча электр энергия талаб қылғанын анықланады.

Хисоблашын формула шаклида күйидегінде өзин мүмкін:

$$P_m = P_1 + P_2 + P_3 + P_4$$

$P_m$  – хұжалик бүйінча электр энергиясына талаб (кВт);

$P_1$  – дөхөнчилик,  $P_2$  – чорвачілік,  $P_3$  – устахоналар,  $P_4$  – хонадонлар бүйінча талаб.

Бу ерда шуны хисобға олиш керакки, хұжаликдагы барча чыроқлар, электр ускуналары ва двигателлар бир вактда ишлайды. Үшіншінде  $P_m$  талаб коэффициентінде ( $K_c$ ) күнайтырылған қақиетті талаб анықланады.

$$P = P_m \cdot K_c$$

Қақиетті талабға хұжалик иштедеги электр тармоқларында электр токининг шығындындағы қам күшсек, хұжалик бүйінча қандай күзваттаға зертте бўлган трансформатор ўрнатын кераклігін анықлаймиз.

Хұжалик бүйінча ёки хұжаликкінің бирон участкасына қандай трансформатор ўрнатын кераклігі күйидеги формула шаклида анықлашады:

$$P_{mp} = (P_m \cdot P_u) \cdot K_c K_{BT}$$

$P_{mp}$  – трансформатор күвваты;

$P_u$  – белгиланған норма бүйінча талаб;

$P_u$  – тармоқда токининг шығындығы;

$K_c$  – талаб коэффициенті.

## **Қисқача хуосалар**

Энергетика ресурслари таркибидан электр энергияси асосий үринни эгаллайди. Электр станцияларини куриш электр энергияси билан таъминлаш харажатларини қоплаш муддатини қисқартиради қишлоқ аҳолиси турмуш шароитни яхшилади. Е аллачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат унумдорлигини 3-4 марта оширади. 1980 йилда қишлоқ хўжалигида бир ходим ҳисобига тўғри келадиган электр энергияси 2520 квт/соат ни ташкил этди. Кейинги йилларга келиб, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган электр энергияси 210-235 млрд квт/соатта стди.

## **Назорат ва муҳокама учун саволлар**

1. Ишлаб чиқаришини электрлаштириш нималардан иборат?
2. Электр энергиядан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари нималардан иборат?
3. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш корхоналарнинг хўжалик фаолиятида қандай ўзгаришларга сабаб бўлади?
4. Чорвачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат сарфида қандай ўзгаришларга олиб келади?

## **Асосий адабиётлар**

1. Добрынин В. Экономика сельского хозяйства. - М., 1986.
2. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. - М., 1990.

## VI боб

### **АСМДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ**

#### **6.1. АСМда транспортнинг аҳамияти**

Моддий ишлаб чиқариш тўрт соҳадан: қазиб олувчи; ишлаб берувчи; саноат; дехқончилик ва транспортдан ташкил топган. Транспортнинг бошқа ишлаб чиқарувчи соҳалардан фарқи шундаки, у янги маҳсулот яратмайди, балки ишлаб чиқарилган моддий бойликни истеъмолга стказади.

Транспорт ёрдамида соҳалар, соҳа ичидағи тармоқлар, тармоқ ичидағи корхоналар бир-бири билан боғланниб, ишлаб чиқариш жараёни маромида бориши учун барча шаронтлар яратилади. Транспорт ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги алоқани таъминлайди. Иш кучи, меҳнат қуроллари ва меҳнат буюмларини бир жойдан иккинчи жойга кўчириб, жами иштимол маҳсулоти кўламига таъсир кўрсатади.

Транспорт воситалари ёрдамида моддий бойликлар бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиши натижасида истеъмолгача яқинлашади, истеъмол қўйматининг ташкын топиши тезлашади. Транспорт воситаларининг ўзига хос хусусиятлари улардан моддий бойлик ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида кенг кўламда фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Транспорт воситаларидан фойдаланиш маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қўлиш учун сарфланадиган вақтни қисқартиради, меҳнат унумдоригини оширади, маҳсулот таннархини камайтиради.

Транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш қишлоқ хўжалигига йўллар куриш, уларнинг юк ташиш қобилиятини ошириш, таъмир ишларини мунтазам равишда олиб бориш, йўл хўжалиги ихтиёридаги техникани такомиллаштириш ва улардан унумли фойдаланиш, демакдир. Кузатишлар автомобилнинг юк кўтариш қобилияти қаттиқ қопламали йўлларда қаттиқ қопламасиз йўллардагига нисбатан 25-80%, тезлиги 2-3 марта ошишини, ёни-лги сарфини эса 2 марта камайишини кўрсатади. Шунинг учун хўжаликлараро ва хўжалик ичидағи йўлларни реконструкциялаш ва ўз муддатида таъмирлаш, йўл курилшини кенгайтириш ва қишлоқ хўжалигини янда интенсив ривожлантириш учун реал шароитлар яратади.

#### **6.2. АСМда транспортдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари**

Қишлоқ хўжалигига транспорт воситаларидан фойдаланиш халқ хўжалигининг бошқа соҳаларига нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятларга қўйидагилар киради:

- қишлоқ хұжалиғи маҳсулотлари кенг худудда етиштирилиши туфайлы уларни ташиш бир қатор қийинчиліктерни көлтириб чықаради;
- қишлоқ хұжалиғи ишлаб чықаришининг мавсумийлиги туфайлы юк ташишни йил мобайнида бир месъерда амалга ошириб булмайды. Айрим ҳолларда катта миқдордаги юкларни қисқа вакт ичида ташиш зарурати пайдо бўлади;
- турли хил транспорт воситалари талаб этилади;
- ташиладиган юклар түри, ҳажми, хусусиятига кўра ҳар хилдир;
- юк ташиш масофаси ҳар хил бўлади;
- транспорт воситалари ширкат хўжаликларига кам боради.

Қишлоқ хўжалигида транспорт воситаларидан фойдаланишининг бу хусусиятлари қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари таннархида транспорт харажатлари миқдорининг ошишига олиб келади. Ҳисоб-китобларга кўра, маҳсулот таннархида транспорт харажатлари 30-40 %ни, дон маҳсулотлари таннархида 26 %ни, маккажӯхори таннархида 15 %ни ташкил этади. Ҳозирги вақтда ширкат хўжаликларида ташиладиган юкларнинг 80%и автомобиль транспортига, 16%и трактор транспортига ва 4 %и от-улов транспортига тўғри келади. Хўжаликларро ташиладиган юкларнинг кўни автомобиль транспорти, хўжаликлар ичида ташиладиган юкларнинг кўп қисми эса трактор транспорtlари ҳиссасига тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чықаришида ҳаво ва сув, темир йўл транспортидан ҳам фойдаланилмоқда.

### 6.3. Транспортдан фойдаланишинни ташкил қилиш

Бозор иқтисодиёти шароитида ва соғлом рақобат муҳитида, автотранспорт корхоналари ўз мижозлари, яъни юк эгалари юкларни ўз вақтида, сифатли ташилганлиги ва албатта, ташишлар ва бошқа ишлар ҳамда хизматларга белгиланган нархлардан қониқишиларини таъминлашга интилишлари лозим. Хўжалик юритишнинг маъмурий-буйруқбозлиқ шароитида автотранспорт хизматлари учун нарх-наво (тариф)лар давлат томонидан марказлаштирилган ҳолда белгиланган ва ҳар бир автотранспорт корхонаси учун ягона хисобланган. Оқибатда кўпчилик корхоналар зарар билан ишлаганлар. Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан автотранспорт корхоналарининг нарх-наво (тариф)ларни белгилаш тизимиға ўзгартиришлар киритиш тақозо этилмоқда. Ҳозирги кунда ҳар бир корхона

ўзининг нарх-наво (тариф) сиёсатини ишлаб чиқади, чунки тарифлар доимо назорат остида бўлиши, таҳлил қилиниши керак. Зеро автотранспорт корхонаси томонидан шундай нарх-наво сиёсати кўлланилиши лозимки, у мижозларни ҳам қониктириши, шу билан бирга, корхона фойда билан ишлашини ҳам таъминлаши лозим.

Фирмалар концепцияси назариясида нарх-наво шаклланиши муҳим аҳамиятга эга. Ушбу концепциянинг асосий маъноди корхона фаолият кўрсатиши ва энг юқори фойда олишга интилишидан иборатdir. Бинобарин, ҳар бир корхонада маҳсулот баҳосини аниқлашга қаратилган маълум ишлар амалга оширилиши лозим.

Юк ташувчи автокорхоналарда ушбу ишлар, яъни юк ташиш, бошқа ишлар ва хизматларга тарифларни белгилаш мутахассис-менежсрлар томонидан амалга оширилиши лозим. Нарх-наво (тариф)лар юзасидан узил-кесил қарор қабул қилишдан оддин менежсрлар керакли маълумотларга эга бўлишлари зарур. Менежсрларни старли, ҳақиқий ва долзарб маълумотлар билан таъминлаш автотранспорт корхонасида бошқарув ҳисоби қай даражада йўлга кўйилгандиги билан белгиланади.

Автомобиль ташувлари, бошқа ишлар ва хизматларга тарифларни белгилаш кўп омилларни ҳисобга олувчи мураккаб жараёндир. Нарх-наво шаклланишига таъсир этувчи барча омилларни икки гурӯхга ташқи ва ички омиллар ажратиш мумкин.

Шундай қилиб, корхоналарда тарифларни ишлаб чиқиш ва белгилашда бозор ҳақидаги маълумотлардан (ташқи омил) ташқари харажатлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам ҳисобга олиниши лозим. Бу борада иқтисодчи-олимлар турли фикрларни билдиришган. Жумладан, Т.В.Шишкова «...нарх-навони белгилаш тўғрисида якуний қарорни қабул қилиш учун бозор аҳволини, истеъмолчи талабларини яхши билиш керак,» - деб эътироф этган. Шунингдек, у таъкидлаганки, «...рақобат маҳсулот таннархини ҳисоблашни деярли маъносиз қилиб қўяди, чунки бу ҳолда нарх талаб ва таклиф таъсирида шаклланади, ҳақиқий таннарх эса, ўзича сотиш нархига таъсир этмайди. Таннарх асосида ишлаб чиқаришни бошқариш, айниқса ички имкониятларни аниқлаш мумкин эмас».

Нарх-наво шаклланишига ҳам ташқи, ҳам ички омиллар катта таъсир кўрсатади. Таннарх асосий ички омиллардан биридир. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва ишлаб чиқариластган маҳсулотнинг калькуляцияси тўғри ташкил қилинмаса ва йўлга кўйилмаса, корхона муқаррар равишда инқирозга учрайди.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдик, 20 та юк ташиш автокорхонасидан 16 таси, яъни аксарияти (80 %и) харажатларга асосланаб, нарх-наво белгилайди ва фақат 4 таси (20 %и) харажатларга ҳам, бозорни ўрганишдан олинган мълумотларга ҳам асосланади. Шундан келиб чиқиб, қайд этиш мүмкини, аксарият автокорхоналар автотранспорт хизмати бозорини ўрганмайдилар, нафақат нарх-навони белгилашга, якуний натижалари бўйича корхона даромадига ҳам таъсир этувчи бошқарув қарорларини қабул қилишга алоқадор бўлган маркетинг изланишлар билан шуғулланмайдилар.

Даромадларни ҳисобга олиш асосий вазифалардан бири бўлиб, асосий хўжалик фаолияти (тушум)дан олинган даромадларни тан олиш ҳисобланади. БХМСнинг муҳим мазмунли жиҳати молиявий ҳисботнинг у ёки бу элементини тан олиш шартларини белгилашдир. Масалан, 18-»Тушум» БХМСси тушумни тан олиш шартларини белгилайди. 2 - «Асосий хўжалик фаолиятидан олинадиган даромадлар» БХМСда ватанимиз ҳисобида биринчи бор даромадларни тан олиш шартлари тўғридан-тўғри ўз ифодасини топган. Ушбу андозага мувофиқ, автомобиль ташувларидан, бошқа ишлар ва хизматлардан олинадиган даромадлар бухгалтерия ҳисобида қўйидаги шартлар мавжуд бўлган ҳолда тан олинади:

- даромад суммаси юқори даражали ҳақиқийлик билан баҳоланиши мумкин бўлганда;
- битим билан боғлиқ бўлган даромад автотранспорт корхонасига келиб тушиш эҳтимоли мавжудлигида;
- бухгалтерлик балансининг якуний ҳисбот санасигача битимнинг якунланиши юқори даражали эҳтимол билан баҳоланганда;
- битимни ижро этиш ва якунлаш жараёнларида сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш юқори даражали эҳтимол билан баҳоланганда.

Даромад (тушум)ни тан олиш шартларидан яна бири – юкларни ташиш, бошқа ишлар ва хизматларни амалга оширишга оид аниқ бир шартномадан келиб чиқсан ҳолда, ушбу даромад (тушум)ни олиш хуқуқи мавжудлигиdir.

Автотранспорт корхоналарида даромадларни ҳисобга олиш 9030-»Бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар» ҳисоб-варағида амалга оширилади. Ишчи ҳисоб-вараклар режасига (1.2-банди) қўшимча равишда 9031- «1 тонна юк ташиш тарифи бўйича ишлайдиган юк автомобильларидан олинган даромадлар»; 9032- «Соатбай ишлайдиган юк автомобильларидан олинган даромадлар»; 9033- «Ортиш ва

тушириш ишларидан олинган даромадлар»; 9034-«Экспедиторлик хизматларидан олинган даромадлар»; 9035- «Бошқа ишлар ва хизматлардан олинган даромадлар» ҳисоб-варакларини киритиши тавсия этамиз. Автотранспорт корхонаси томонидан амалга оширилган юкларни ташишдан олинган даромадларни алоҳида ва бошқа ишлар, бажарилган хизматлардан олинган даромадларни алоҳида акс этириш учун ушбу ҳисоб-вараклар керак бўлади. Кўшимча равишда киритилган ҳисоб-вараклар бўйича ҳисобни юритиш бухгалтер учун кўп қийинчилик вуждуга келтирмайди, лекин, шу билан бирга, ички ҳисботлар, таҳлиллар, айрим ишлар ва бажарилган хизматлар рентабеллигини аниқлаш учун мълумот манбаси бўлиб хизмат қиласди.

Транспорт воситаларидан фойдаланишининг иқтисодий самарадорлиги, чунончи:

- бир тонна километр юк таннархи кўрсаткичи қилинган харажатларни ташилган тонна километрга бўлиш йўли билан;
- транспорт воситларининг соатлик ёки сменалик иш унуми кўрсаткичи ташилган тонна километр юкнинг сарфланган вақтга нисбати билан;
- машинанинг ишда бўлиш коэффициенти кўрсаткичи ишда бўлган машина-кунлари сонини машинанинг хўжаликда бўлган машина кунлари сонига бўлиш билан аниқланади.
- машинанинг юк кўтариш коэффициенти кўрсаткич умумий ташилган юкнинг юк билан босилган йўлга нисбати билан аниқланади.

Бунда автомобильning техник жиҳатдан таёргарлик коэффициенти, машиналарни ишга чиқариш коэффициенти, ўртача ишда бўлган вақти, суткалик ўртача юрган йўли, ўртача техник тезлиги, юкни ўртача ташиш масофаси, юк ташиш мавсумийлик коэффициенти каби кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш ва уларнинг харажатларини камайтириш автомашина ва уни бошқа рувчиларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш, мойлаш ва ёқилғи материалларини тежаб-тергаш, жорий татьмир ва жорий қаровлар учун қилинадиган харажатларни тежашга боғлиқ.

## Қисқача холосалар

Моддий ишлаб чиқариш тўрт соҳадан: қазиб олувчи ва ишлаб берувчи саноат, дехқончилик ва транспортдан ташкил топган. Транспортнинг бошқа ишлаб чиқарувчи соҳалардан фарки шундаки, у янги маҳсулот яратмайди, балки ишлаб чиқарилган моддий бойликни истеъмолга стказади. Транспорт воситалари ёрдамида моддий бойликлар бир жойдан иккингчи жойга кўчирилиши натижасида истеъмолгача яқинлашади, истеъмол қийматнинг ташкил топиши тезлашади. Ҳозирги вақтда ширкат хўжаликларида ташиладиган юкларнинг 80%и автомобиль транспортига, 16%и тракторт ранспортига ва 4 %и от-улов транспортига тўғри келади. Транспорт воситаларидан унумти фойдаланиш ва уларнинг харажатларини камайтириш, автомашина ва уни бошқарувчилар меҳнат унумдорлигини ошириш, мойлаш ва ёқилғи материалларини тежаб-тергаш, жорий таъмир ва жорий қаровлар учун қилинадиган харажатларни тежашга боғлиқ.

## Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасида транспортнинг аҳамияти?
2. АСМда транспортдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
3. Транспорт воситаларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини қандай кўрсаткичлар ифодалайди?

## Асосий адабиётлар

1. Жалилов М. ва бошқалар. Қишлоқ хўжалиги иқтисоди, уни ташкил этиш ва бошқариш. - Т., 1987.
2. Добрынин В. Экономика сельского хозяйства. - М., 1986.

## ИЖТИМОЙ ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МАЗМУНИ ВА ТУШУНЧАСИ

### 7.1. Ижтимоий инфратузилманинг моҳияти ва тузилмаси

Ижтимоий инфратузилма аҳолининг фаровонлигини ошириш, кишилар меҳнат шароити ва турмуш тарзини яхшилаш билан боғлиқ мухим ижтимоий вазифаларни ҳал этар экан, жамият аъзоларининг эҳтиёжлари қондирилишини таъминлайди, мамлакат иқтисодий юксалиши учун шароит яратади. Айни вактда ижтимоий инфратузилма ишлаб чиқариш самарадорлиги ўсишига бевосита таъсир кўрсатади. Инфратузилманинг ривожланиши иқтисодиёт реал сектори билан бевосита боғланганки, у мазкур тузилманинг ҳолати ва ўзиш суръатларини шакллантиради.

Ижтимоий турмушга таъсир ўтказувчи инфратузилманинг асосий жиҳатларига қўйидагилар киради:

- ишлаб чиқарувчи кучларни оқилона жойлаштириш;
- аҳоли меҳнат фаоллиги кўламини кенгайтириш;
- меҳнат ресурслари сафарбарлигини тартибга солиш;
- бўш вакт фондини бойитиш ва ундан фойдаланиш шартшароитларини яхшилаш учун имконият яратиш;
- иш кучини такрор етиштиришга таъсир этиш.

Ижтимоий инфратузилма мураккаб вазифалар тизимидан иборат бўлиб, унда барча унсурлар ўзаро боғланганки, улардан бирининг ривожланишдан ортда қолиши бошқаларидан самарасанз фойдаланилишига сабаб бўлади. Шу боисдан минтақа ижтимоий инфратузилманинг маъмуна тарзида ривожланшини таъминлаш мухим ишдир.

### 7.2. Ижтимоий инфратузилмани бошқариш муаммолари

Маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув тизими хукм сурган шароитда ижтимоий инфратузилмани молиялаш манбалари фақат марказлаштирилган фондлар ва элементлар билан чекланган, улардан фойдаланиш тартиби ҳамда йўналиши жуда қаттиқ назорат қилинади. Минтақанинг ижтимоий тараққиёти унинг хўжалик юритиш самарадорлигига боғлиқ эмас, худудий бошқарув идоралари, меҳнаткашлар депутатлари маҳаллий Кенгашлари аслида марказ, вазирликлар ва идоралар тазинки остида эди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий инфратузилма тараққиётини бошқаришнинг асосий йўналишлари қўйидагилардан иборат:

- республика, тармоқ ва худудий бошқарув идораларининг вазифаси ҳамда мақсадлари, мулкий хукуқларини чегаралаш;

• қишлоқ кенгашлари, туман, шаҳар ва вилоят ҳокимликлари ролини қайта кўриб чиқиши;

• мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини ҳисобга олиб, ижтимоий соҳада қайта қуриш дастурини ишлаб чиқиши;

• ҳужжатлар ва тавсиялар, меъёрий йўриқномалар базасини тайёрлаш;

• минтақавий хусусиятлар ва омилларни ҳисобга олиш, буларга ижтимоий меъёр кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқишига дикқат қилиши;

• уй-жой муаммоларига эътибор бериш ва якка тартибда уй-жой қурилишини ривожлантириш. Шаҳар жойларда ижтимоий инфратузилма тараққиётини бошқариш муаммолари қуидагилардан иборат;

• ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантиришда мўлжалланган маблағлар ва ресурсларни бошқаришга оид барча вазифаларнинг маҳаллий бошқарув идоралари кўлида ҳақиқатан жамлашига эришиш;

• ҳўжалик юритиш ва тармоқлар ҳамда худудларнинг ўзаро таъсири ташкилий-иктисодий механизмини такомиллаштириш;

• минтақалар ўртасида ва ичида, унинг унсурлари, вертикал ва горизонтал тузилмалари ўртасида ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришдаги номутаносибликларга барҳам бериш;

• шаҳар ва қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини янада интеграция қилиш, бунда иш тизимларга хос ижобий жиҳатларни бутун чоралар билан ривожлантириш ҳамда уларнинг ноҳуш жиҳатларини имкон қадар чеклаш (ёки бартараф қилиш) мақсадини кўзлаш;

• шаҳарни ижтимоий қайта қуришининг мақсадли, комплекс дастурини тузиш ва амалга ошириш, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, фаол демократик сиёsat юритиш.

Мазкур талабларнинг жами минтақа ижтимоий инфратузилмаси ҳўжалик механизмини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди.

Ҳўжалик юритиш янги иқтисодий механизмининг яратилиши маҳаллий бюджетта кўпгина маблағларни жалб этиш имконини беради, аммо муайян жой шароитида мана шу барча ресурслар ҳар ҳолда корхона ва ташкилотлар ҳисобига шаклланади. Айни вақтда кўпчилик ҳокимликларда қишлоқда ижтимоий инфратузилма ишшоотларини қуриш бўйича ягона буюртмачи вазифаларини бажариш учун ҳақиқий имконият вужудга келмаган.

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш бошқарув механизмини яратишнинг турли вариантлари бир хил баҳоланишига қарамай, минтақадаги районларнинг ўзига хослигига боелиқ ҳолда вазиятни ривожлантиришнинг учта эҳтимолий йўналишини қўллаш учун асос бор. Улар қуидаглардир:

а) маблағлар ва ресурслар ҳокимлик қўлида жамланади;  
б) вазифалар агросаноат корхоналари ва ташкилотлар қўлида жамланади;

в) дастлабки иккни варианд энг мақбул тарзда бирга қўшилади.

Ижтимоий инфратузилманинг айрим унсурларини ривожлантириш вазифалари алоҳида тақсимланган тақдирдагина манфаатлар уйғунынгига эришиш мумкин.

### 7.3. Ижтимоий инфратузилмани ташкил қилиш ва ривожлантириш

Ҳозирги вақтгача ижтимоий инфратузилманинг комплекс ривожлантириш даражаларини белгиловчи нормативлар тизими ишлаб чиқилмаган. Амалдаги идоравий меъёрлар ва нормативлар одатда, ижтимоий мақсадларга йўналтириладиган ресурслардан фойдаланишининг иқтисодий самарадорлиги тизимиға асосланади. Шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштиришда ҳамда қуришда кўлланиладиган қурилиш меъёрлари ва қоидалари мажбурий тусда эмас, чунки уларда қишлоқ жойлар ва шаҳар манзиллари ижтимоий инфратузилмаси ўртасидаги алоқа ҳисобга олинмайди.

Шу туфайли ижтимоий инфратузилма барча унсурларини мажмуа тарзида мувозанатланган ривожлантиришга эришиб ҳам бўлмайди. Ундан ташқари, тавсия этилаётган кўпгина меъёрларни зудлик билан қайта кўриб чиқиш талаб этилмоқда. Ижтимоий инфратузилманинг меъерий базаси ва ижтимоий нормативлар тизими қўйидагилардан иборат бўлиши керак:

- а) мақсадли нормативлар;
- б) ижтимоий инфратузилма муассасалари хизматлари билан таъминланишининг энг кам даражаси;
- в) фаолият шаронтининг комплекс ижтимоий андозалари;
- г) иқтисодий нормативлар (қиёсий сарфлар нормативлари, фойдаланилаётган ресурслар учун тўловлар).

Шу тариқа инсоннинг уй-жойга эга бўлиш, соғлигини сақлаш, таълим олиш, ҳордиқ чиқариш, меҳнат қилиш ва ҳоказо ҳукуқлари амалга ошади. Мазкур энг кам даража ижтимоий истеъмол фондлари ҳисобига таъминланиши шарт, бу ҳолда улар турмуш жами шароити бўйича барча ижтимоий гурӯҳларни яқинлаштириш ролини ўйнайди. Бу жиҳатдан айрим иқтисодчи олимларнинг уй-жой қурилишини ўтказиш тўғрисидаги фикрларига қўшилиш лозим, бунда давлат тураржой майдони ва ободонлаштириш бўйича белгиланган, ижтимоий кафолотланган меъёр доирасида тураржой биносининг бир қисмини қуриш учунгина маблағ ажратади.

Ижтимоий нормативлар тизимини ишлаб чиқишида минтакавий хусусиятлар, шаҳар ва қишлоқ жойларда, аҳоли турмуш тарзи ва бо-

шқа күп жиҳатлар ўргасидаги тафовфутларни ҳисобга олмоқ лозим. Улар донрасида күпидаги жамлама омилларни ажратиш мумкин:

Жўғрофий омиллар – аҳоли жойлашув таркиби, шаҳарлашув (урбанизация) даражаси; биологик иқлим хусусиятлари, табиий иқлим шароитининг меҳнат туси ва режимига, ҳалқ хўжалигининг ихтинослашуви, меъморчиликка таъсири, рекреация имкониятлари ва улардан фойдаланиш даражаси; табиий ресурслар билан таъминланганлик ва табиатдан фойдаланиш хусусияти.

Демокрафик омиллар – аҳолининг кўпайиш режими, унинг сони, таркиби ва табиий кўчиб юриш таъсирида жойлашувнинг ўзгариши, аҳоли миграцияси ва сафарбарлиги; аҳоли ва меҳнат ресурсларининг жинсий ва ёш таркиби; оиласарнинг шаклланиши, ўсиш ва ажратиш шароити, уларнинг тури ва таркиби, миграция туси, миграция оқувлари таркиби, аҳолининг миллый таркиби, айрим миллатлар ва элементларни зич ёки тарқоқ яшаш даражаси:

Ижтимоий омиллар – ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиш даражаси ва ўсиш истиқболи, минтақанинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги улуши; ҳозирги босқичда ва истиқболда ҳалқ хўжалигининг таркиби, бошқарув тизими, минтақада илмий-техник тараққиёти туси, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзи, миллӣ ва маишӣ хусусиятлар, анъанавий этник қадриятлар, уларнинг меъморчиликда акс этиши; минтақада яшовчи миллатлар ва элатларнинг, миллӣ ва этнографик гурухларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиши ҳамда маданий эҳтиёжлар туси ва тил тараққиёти.

Мазкур омилларни минтақавий хусусиятлар ва бошқа аломатлардан келиб чиқиб, сифат ва аралаш тавсифлар бўйича ташкил қилиш; улардан ҳалқ этиш заруратига кўра, энг долзарб омилларни ажратиш мумкин. Иқтисодиётнинг ижтимоий соҳага йўналтирилиши ижтимоий инфратузилмани мустақил бошқарув объекти, уни ривожлантириш муаммоларига тизимли ёндашув сифатида алоҳида ажратиб олишини шарт қилиб қўяди.

Инфратузилманинг яхлит бошқарув объекти сифатида ажратилиши бутун ҳалқ хўжалиги мувозанатли ва мутаносиблик асосида ривожлантирилиши, минтақалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги номутаносибликларга барҳам бериш имконини яратади. Ижтимоий адолат принципларини рӯёбга чиқаришдан иборат мақсад ижтимоий инфратузилмани шакллантириш ва ривожлантиришнинг асосий вазифаларини маҳаллий бошқарув идоралари, ҳокимликлар қўлига топширишни тақозо этади.

Кучли ижтимоий сиёsat юритиш муаммолари ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришни давлат вазифаси даражасига кўтаришни, айни вақтда молиялаш манбаидан қатъи назар, нивестиция сиёsatини, уни амалга оширишнинг барча белгиланган афзаликлари билан бирга қайта кўришини тақозо этади.

## Қисқача хулосалар

Ижтимоий инфратузилма мураккаб вазифалар тизимидан иборат бўлиб, унда барча унсурлар ўзаро боғланганки, улардан бирининг ривожланишдан орта қолиши бошқаларидан самарасиз фойдаланишишга сабаб бўлади. Маъмурий-бўйруқбозликка асосланган бошқарув тизими ҳукм сурган шароитда ижтимоий инфратузилмани молиялаш манбалари фақат марказлаштирилган фонdlар ва элементлар билан чекланган бўлиб, улардан фойдаланиш тартиби ҳамда йўналиши жуда қаттиқ назорат қилинар эди.

Хозирги вақтгача ижтимоий инфратузилманинг комплекс ривожлантириш даражаларини белгиловчи нормативлар тизими ишлаб чиқилмаган. Амалдаги идоравий меъёрлар ва нормативлар, одатда, ижтимоий мақсадларга йўналтириладиган ресурслардан фойдаланишининг иқтисодий самарадорлиги тизимиға асосланади. Шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштиришда ҳамда қуришда кўпланиладиган қурилиш мсьёрлари ва қоидалари мажбурий тусда эмас, чунки уларда қишлоқ жойлар ва шаҳар манзиллари ижтимоий инфратузилмаси ўртасидаги алоқа ҳисобга олинмайди. Шу туфайли ижтимоий инфратузилма барча унсурларини мажмуа тарзида мувозанатланган ривожлантиришга эришиб ҳам бўлмайди.

## Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий инфратузилманинг моҳияти нима?
2. Ижтимоий инфратузилмани бошқариш муаммолари нималардан иборат?
3. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш қандай амалга оширилмоқда?
4. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий инфратузилма қандай амалга оширилган?
5. Ижтимоий турмушга таъсир ўtkазувчи инфратузилманинг асосий жиҳатлари нималардан иборат?
6. Ижтимоий инфратузилма таракқистини бошқаришнинг асосий йўналишларига нималар киради?

## Асосий адабиётлар

1. Ваҳобов А. Қишлоқда ижтимоий соҳа. «Иқтисод ва ҳисобот» 2-сон, 1996.
2. Норбоев Э. Қишлоқда ижтимоий ҳимоялаш. «Иқтисод ва ҳисобот», 11-сон, 1996.

## ҚИШЛОҚЛАРДА АХОЛИГА МАДАНИЙ-МАИШИЙ ХИЗМАТ КҮРСАТИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

### 8.1. Ўзбекистон Республикасида аҳолига маданий-маиший хизмат күрсатиш турлари ва улар фаолиятини янгилаш ташкил қилиш

Қишлоқда хизмат күрсатиш соҳасини ривожлантириш тармоқлари, уни ташкил этиш тизими ва йўналишлари турли хил. Лекин, уларнинг ҳаёт, ривожланганлик даражаси мавжуд ижтимоий, иқтисодий-сиёсий эҳтиёжлар талабига тўла жавоб бермайди.

Қишлоқларнинг истиқболда ижтимоий ривожланишини хизмат кўрсатиш соҳаларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шундай экан эндиликда:

- ишлаб чиқаришга хизмат қилиш;
- дехқончиликнинг барча йўналишлари бўйича маҳсулотни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш;
- дехқонлар томонидан етиштирилган маҳсулотни сотиб олиш ва аҳолига стказиб бериш бўйича хизмат кўрсатадиган соҳаларни ташкил этиш;
- техник-транспорт хизматини яхшилаш;
- ишчи кучларининг иш жойларига бориб-келишларини таъминлайдиган, иш жойларини ўрганадиган, маълум тавсиялар, ёрдам ва юридик маслаҳатлар берадиган хизмат кўрсатиш соҳаларини шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Булар асосан, дехқончилик меҳнати, уни ташкил этиш билан хизмат кўрсатиш соҳаларини боғлайдиган ташкилотларга тегишли бўлиб, бу ташкилотлар ўз истиқболи, манфаатларини дехқончиликда хизмат соҳасини шу асосда яратишлари зарур.

Аҳолини иш билан таъминлаш муаммосини ҳал этиш қишлоқда саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш тадбирларини амалга ошириш билан бевосита боғлиқ. Бугун саноат, хизмат кўрсатиш соҳаларини қишлоққа олиб келиш, маҳсулотларни қайта ишлайдиган саноат корхоналарини қишлоққа жойлаштиришни маҳаллий ҳокимиятлар, тадбиркор ишбилармонлар, турли мулк эгалари олдига асосий вазифа этиб кўйилгани ҳам тасодифий эмас.

Бугунги кунда хизмат кўрсатиш тармоқлари асосан шаҳар ва туман марказларида кўпроқ жойлашган бўлса, энди уни шаҳар атрофидаги посёлка, қишлоқларда ташкил этиш зарурати ортмоқда. Шуни доимо назарда тутмолимиз керакки, хизмат кўрса-

тиши тармоқлари даражаси мамлакатнинг тараққий этаётганлиги, жамиятнинг ривојланаётганлигини кўрсатувчи муҳим мезондир.

Аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш түғриенда сўз борар экан, биз Узбекистонда амал қиласётган хизмат турларини санаб ўтишимиз лозим. Булар турли соҳаларда бўлиб, куйидагилардан иборат:

- майший хизмат кўрсатиш;
- йўловчи ташиб хизмати;
- алоқа хизмати;
- уй-жой хўжалиги;
- таълим тизими;
- маданий хизмат кўрсатиш;
- сайёхлик-экскурсия хизмати;
- жисмоний тарбия ва спорт хизмати;
- соғлиқни сақлаш (тиббий) хизмати;
- санатория-курорт ва соғломлаштириш хизмати;
- хукуқий тусдаги ва банк муассасаси хизмати;
- коммунал хизматлар.

Маданий-маиший хизмат кўрсатиш таркибига куйидаги хизматлар киради:

- пойабзал таъмирлаш ва тикиш;
- кийим-бош ва трикотаж молларини тикиш, тўкиш ва таъмирлаш;
- телерадио, видео, аудио аппаратларини таъмирлаш;
- металл буюмларини тайёрлаш ва таъмирлаш;
- автомобилларга техник хизмат кўрсатиш;
- мебель ясаш ва таъмирлаш;
- кимиёвий тозалаш ва бўяш;
- кир ювиш хизмати;
- уй-жойларни таъмирлаш ва қуриш;
- сурат ва ва сурат кинолабаротория хизмати;
- ҳаммом ва душ хизмати;
- сартарошлиқ ва косметаллогик хизмат;
- буюмларни ижарага бериш хизмати;
- аҳолига юқ ташиб транспорти хизмати;
- маросимлар ўтказиши хизмати.

## 8.2. Қишлоқда маданий-маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил қилишда муликчилик

Майший хизмат кўрсатишнинг бошқа турлари, яъни биллярд ва теннис столларини соатбай ижарага бериш хизмати янги хизмат турига киради

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 17 сентябрдаги «Аҳолига машший хизмат кўрсатиш тизимида ислоҳотларни давом эттириш тўғрисида»ги ПФ-1843 сонли фармонига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 1997 йил 19 сентябрдаги «Аҳолига машший хизмат кўрсатиш тизими фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 446-сонли, 1995 йил 12 сентябрдаги «Аҳолига машший хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 399-сонли қарорларига мувофиқ республикаси шаҳар ва вилоятларида худудий машший хизмат кўрсатувчи объектларни ҳисобга олиш мақсадидан шаҳар ва вилоят ҳокимиятлари таркибида машший хизмат кўрсатиш уюшмалари ташкил қилинган. Уларга аъзо бўлган машший хизмат кўрсатиш корхоналарига турли қийматликлар ва имтиёзларни кўллаш имкониятлари берилди:

- машший хизмат кўрсатиш объектлари янгидан ташкил этилган тақдирда бино ва ср майдонлари билан таъминлашни вилоят ва шаҳар ҳокимиятлари миқёсига ҳал қилиш;
- янги ташкил этилган машший хизмат корхонаси ҳокимият балансидаги бинода жойлашган бўлса, ижара шартномаси тузилган вақтда имтиёзли нархлардан фойдаланади;
- машший хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил қилинганда, уларни рўйхатдадан ўтказишда ва фаолиятини амалга оширишда амалда кўрсатиган тадбиркорларни фаолиятни ҳимоя қўлиш қонун-қондларида кўрсатигандек кўллаб-куватлаш.

Машший хизмат кўрсатиш уюшмалари Давлат мулк кўмитаси, вилоятлар ва шаҳар савдо, аҳолига машший хизмат кўрсатиш ва халқ истеъмоли ишлаб чиқарувчилари депортаменти, инвестиция бошқармалари, «Бизнес-фонд», Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, тижорат банклари томонидан кўллаб турилиши қарорларда белгилаб ўтилган. Машший хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил этиш ва янги моддий-техника жиҳозларига, замонавий инвентарларга, инвестиция лойиҳалари учун хорижий банклар ва халқаро молия ташкилотлари кредит линиялари бўйича кредит олиш, кадрлар тайёрлаш, уларниң малакасини ошириш, хомашё, энг сўнгти замонавий асбоблар ва инвентарлар стказиб беришда тўғридан-тўғри шартномалар тузиш тажрибаларини белгилаган.

Шунингдек, меҳнат ва иш билан боғлиқ аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бошқармалари зиммаларига, айниқса, бандлик хизмати жамғармаси ҳисобидан ишсиз аҳолини мутахассис сифатида тайёрлашга жалб қилиш тўғрисида кўрсатиб ўтилган.

Вилоят ва шаҳар молия бошқармалари хузуридаги монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бошқармаси, «Ўздавстандарт» вилоят ва шаҳар бошқармалари, солик бошқармалари томонидан майший хизмат кўрсатувчи корхоналарни «Истемолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунга, «Майший хизмат кўрсатиш корхоналари қоидалари»га тўла риоя этиш бўйича назорат қиласи ва керакли норматив ва кўлламалар, ахборотлар билан таъминлайди.

Майший хизмат кўрсатиш корхоналаридан тушган соликлар аҳолига майший хизмат кўрсатиш обьектларини қуриш, реконструкция қилиш жарабёнидаги харажатларни камайтиради.



#### 5. чизма. Майший хизмат кўрсатиш уюнмаси чизмаси

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўп укладли бозор иқтисодиётини шакллантиришда муҳим ўрин тутиши керак. Биринчи навбатда заарар кўриб ишловчи корхоналар, уй-жой фонди, майший хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари ва ташкилотлари, савдо ва умумий овқатланиш, маҳаллий саноат корхоналарини хусусийлаштириши лозим (И.А. Каримов, «Ўзбекистоннинг ўз истикъом ва тараққиёт йўли», 50-бет).

Қишлоқда ислоҳотларни жадаллаштириш мақсадида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига давлат тасарруфидан чиқариш ва кўп укладли иқтисодиётни ривожлантириш дастури ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда.

Қишлоқ хўжалигига ўтказилаётган ислоҳотлар аграр муносабатлариниң янги турларини шакллантириди. Бунга деҳқон ва фермер хўжаликларига срни узоқ муддатта ижарага топшириш ўтиш даврининг асосий юналишлари бўлди. Шулар билан бирга майший хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам мулкчилик шакллари ўзгарди. Бунда

асосан майший хизмат кўрсатиш объектларини хусусийлаштириш ёки аукционда сотиш йўлари билан эришилди. Туманлар марказла-рида, маҳалла, жамоа хўжаликларида майший хизмат кўрсатиш шо-хобчалари ташкил этила бошлиди. Майший хизмат кўрсатиш объек-тларини хусусий фирма шаклида ҳамда хусусий тадбиркорликлар шаклида тузиш жадал тус олди. Бу майший хизмат кўрсатиш соҳа-сида монополия тутатилишича, рақобатли хизмат кўрсатиш йўлга кўйилшишга олиб келди. Рақобатли хизмат кўрсатиш, мальтумки, нар-хни пасайтиради ва хизмат кўрсатиш сифати даражасини оширади.

### 8.3. Қишлоқларда маданий-майший хизмат кўрсатиш тармоғида кадрлар тайёрлаш ва иқтисодий ҳамкорликлар

Қишлоқда майший хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил этилиши меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан банд бўлмаган ор-тиқча қисмини, асосан қишлоқда яшаётган хотин-қизлар ва ёш-ларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиш ва шу тариқа қишлоқларда ишсизликнинг кучайиб бориш хавфи баҳам топишида ўзига хос аҳамият касб этади.

Майший хизмат кўрсатиш соҳасида кадрлар тайёрлаш ўтиш даврининг талаби бўлган узлуксиз таълим асосида бажарилади. Майший хизмат кўрсатиш соҳасида ишлашни хоҳловчи қишлоқ ёнилари мажбурий таълимдан сўнг жойларда ташкил қўлинган лицей ва кол-лејкларда касб-хунар эгаллайдилар. Ҳозирги вақтда узлуксиз таълим тизимини жаҳон андозаларига тўлиқ жавоб бера оладиган даражага кўтарини амалга оширилмоқда. Уларда таълим харажатдари давлат томонидан ажратылган маблағлар ҳисобига қопланади.

Майший хизмат кўрсатиш ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ҳозирда ташкил қилинаётган ўкув марказлари, ойлик курсларда, чет элнинг Ўзбекистондаги ўкув фонdlари, фирмалар ёки жисмоний шахслар буюргомалари бўйича пуллик амалга оширилади.

Майший хизмат кўрсатиш соҳасида чет эллар билан ҳам алоқалар ўрнатилмоқда, хусусан, сартарошлик хизмати бўйича, Германия ва Франция давлатлари билан тузилган шартномалар асосида замонавий асбоб-анжомлар, электр техникалари олиб келинмоқда ва ўрнатилмоқда. Автомобилларни таъмирлаш соҳасида Корея, Туркия, АҚШ, Германия, Италияда ишлаб чиқарилган дастгоҳлар олиб келиниб, жаҳон андозаларига жавоб берадиган хизмат дара-жасига эришилмоқда. Кимиёвий тозалаш ва кир ювиш хизмат турлари бўйича Италия, Германия давлатлари билан ҳамкорликда корхоналар ташкил этилмоқда. Пойабзал, хусусан, ортопедия пойаб-залларини тикиш бўйича Германия билан ҳамкорлик ўрнатилган.

Радиоаппаратура, сурат ва сурат кинопраторлари хизмат турлари бўйича Корея, АҚШ фирмалари билан яқин ҳамкорлик алоқалари йўлга кўйилган.

## Қисқача худосалар

Аҳолига маданий-машний хизмат кўрсатиш тўғрисида сўз барор экан, Узбекистонда амал қўлаётган хизмат турлари ҳақида тўхталиб ўтамиз. Чунончи, мамлакатимизда маданий-машний хизмат кўрсатиш тизими таркибида 15 та хизмат тури мавжуд. Бу борадаги машний хизмат кўрсатиш улошмаси, Давлат Мўлк қўмитаси, «Бизнес-фонд» ва Гадбиркорлар палатаси ҳамда Тижорат банклари томонидан кўллаб-куватланади. Қишлоқда машний хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил этилиши меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан банд бўлмаган ортиқча қиёмини, асосан қишлоқда яшайдиган хотин-қизларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш ва ишенизлика барҳам бериш имконини кенгайтиради.

## Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Маданий-машний хизмат кўрсатиш турлари нималардан иборат?
2. Маданий машний хизмат кўрсатиш корхоналари мулкчилик шаклларида қандай амалга оширилади?
3. Қишлоқда маданий-машний хизмат кўрсатишда кадрлар тайёрлаш қандай амалга оширилади?
4. Маданий-машний хизмат кўрсатиш таркибига қандай хизматлар киради?

## Асосий адабиётлар

1. Абдурашидов Б. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. - Т., 1996.
2. Набиев А. Хизмат кўрсатиш соҳаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 3-сон, 1995.

## IX боб СОЕДИКННИ САҚЛАШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

### 9.1. Соедиқни сақлаш муассаларишнг таъминоти

Мустақил Ўзбекистонда 1991 йилдан бўён шактимоний ва иқтисодий сиёсатда туб ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришлар, ўз навбатида, соғлиқни сақлаш тизимига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди ва уши ислоҳ қилишининг аниқ ҳаётий зарурати юзага келди.

1991-1992 йилларда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Молия вазирлиги билан ҳамкорликда соғлиқни сақлашни молиялаштириш сиёсатини ўзгартирди. Бюджет маблағлари аҳоли жон бошига қараб ажратилмоқда, амбулатория-поликлиника муассасалари аҳолининг хизмат кўрсатилган қисми шифохонада даволанган беморлар сонига қараб молиялаштирилади. Натижада тармоқни экстенсив ривожлантириш тўхтатилиб, кундузги даволащ хизмати устун дараражада ривожлантирила бошлади. Кундузги хизмат амбулатория хизмати фойдасига 80 %дан 60 %га камайиб, кейингисида молиялаш саломоги 9-10 %дан 30-40 % гача ўсди.

1999 натижаларига кўра маҳаллий бюджетнинг 50,6 %и амбулатория-поликлиника тармоғига, 43,0 %и стационар хизмат тармоғига ва 6,4 %и бенинга тармоқларга йўналтирилган.

Аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш давлат сиёсати дарражасига кўтарилиди. Соғлиқни сақлаш тизимида ислоҳот соғлиқни сақлашни ривожлантиришини интенсификациялаш ва захиралардан самарали фойдаланиш бўйича янги иқтисодий механизмларни шакллантиришига қаратилган.

Хозирги вақтда мамлакатимизда саломатликни мухофаза этиш бораенда қатор қонунчилик хужнатларига таянилмоқда. Улардан энг муҳими – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1996 йил 29 августда тасдиқлашган «Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг соғлиқини сақлаш тўғрисида»ги қонунцидир. Унбу қонун халқаро эксперталар иштирокида ишлаб чиқилган ва халқаро стандартларга мувофиқ келади. У фуқароларининг сифатли тиббий ёрдам олишига бўлган тенг хукуқларини таъминлаиди. Статистик маълумотларга қараганда, соғлиқни сақлаш харажатларининг ҳар бир кишига тўғри келадиган миқдори кўйиндагича: 1995 йилда 454 сўм, 1996 йилда 792 сўм, 1997 йилда 1275 сўм, 1998 йилда 1511 сўм, 1999 йилда 2334 сўм. Демак, ҳар бир кишига тўғри келадиган харажатлар 1999 йили 1995 йилдагига нисбатан 1880 сўмга ошган ва 2334 сўм-

ни ташкил этган. Конунда ҳуқуқлар билан бир қаторда фуқароларнинг жамоат ва шахсий саломатликни сақлаш учун жавобгарлиги ҳам кўзда тутилган. Конун аҳоли ва айрим жамоатлар (қишлоқ, овул, маҳалла) ҳамда маҳаллий ҳокимликларнинг тозаликни сақлаш, саломатлик ва гигисна тарбиясида одамлар соғлигини яхшилаш мақсадида жамоатчилик сифатида иштирок этишларини кенгайтиришни ҳам назарда тутади.

Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлашни ривожлантириш тамойиллари ишлаб чиқилган бўлиб, у соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг узоқ даврга мўлжалланган истиқболларини назарда тутади:

- ривожланишнинг экстенсив йўлидан тиббий-санитария муассасаларини интенсификациялашга ўтиш;
- ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича янги иқтисодий механизмларни шакллантириш;
- соғлиқни сақлаш бошқарувини марказлаштиришдан возкечиш;
- соғлиқни сақлашда янги молиявий механизмларни яратиш;
- аҳоли соғлигини муҳофаза этишда устувор йўналишларни белгилаш;
- олий тиббий таълим ва тиббий кадрлар тайёрлаш тизимини ислоҳ қилиш;
- юқумли касалликларнинг олдини олиш чораларини кўриш.

Шунинг ўзиёқ аҳоли ва соғлиқни сақлаш муассасаларининг тиббиёт техникаси ва жиҳозларига бўлган эҳтиёж бозорини қондириш имконини беради. Бундан ташқари, молиялаштиришни марказлаштиришдан возкечиш соғлиқни сақлаш бюджетининг 80-85 %ини маҳаллий ҳокимият идоралари томонидан шакллантиш ва 12-20 %ини республика миқёсида сақлаб қолиш имконини яратди. Яқин йилларда соғлиқни сақлаш бюджети маблағлари 60 %ини давлат ҳисобидан, 30 %ини тиббий суғуртани ривожлантириш ҳисобидан ва 10 %ини пуллик хизмат ҳисобидан қоплаш мўлжалланмоқда.

## 9.2. Соғлиқни сақлашни молиялаштириш

Соғлиқни сақлашнинг давлат тизимини қайта қуриш тиббий хизматлар бозорини яратишда, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва унинг турли шаклларини вужудга келтиришда намоён бўлади. Ўз навбатида, бу ўтиш даврига хос бўлган ва тиббий хизмат кўрсатиш ҳажми ҳамда сифатига сезиларли таъсир кўрсатувчи муаммони юзага келтиради, яъни соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш механизми қайта қурилади. Бу

ијтимоий молиялаштиришнинг камайишида, хусусий бўғиннинг пайдо бўлиши ва кенгайишида, тармоқни бошқариш тизими-нинг кескин ўзгаришида намоён бўлади.

Жаҳонда ўтиказилаётган тадқиқотлар шундан далолат беради, миллатнинг соғлиқни сақлашга қилинаётган харажатлар микдорига бевосита боғлиқ бўлмаса-да, соғлиқни сақлаш соҳаси ўзининг асосий вазифасини бажариш учун соҳага сарфланадиган харажатлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан 6-10 %ни ташкил этиши лозимлиги умумий равишда қабул қилинган. Кўплаб ривожланган мамлакатларда беморларнинг даволаниши учун қилинадиган сарфлар хиссаси умумий харажатлар микдорининг 10-30 %и чегарасида төбраниб туради.

Умумжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (УССГ) мутахассисларининг Фикрича, молиялаштиришнинг асосий манбалари ўртасидаги нисбатда қўйидагича ҳолат афзал деб ҳисобланади: давлат бюджети-60, тиббий сугурта-30, пулли хизматлар-10%.

Соғлиқни сақлашни ривожлантиришда давлатга муҳим аҳамият берилши қўйидаги уч асосий шароит билан асосланади: биринчидан, камбаражликни қисқартириш ва хизмат учун эса ўзи ҳақ тўлай олмайдиганларни тиббий ёрдам билан таъминлашнинг зарурати; иккинчидан, тиббий хизматларнинг бальз кўринишлари ијтимоий неъмат ҳисобланади ва у ташқи самарага эга. Масалан, касаллик тарқатувчилар билан курашган, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, тиббий билимларни тарқатиш ва ниҳоят, учинчидан, соғлиқни сақлашга ҳамда тиббий сугурта бозори механизми камчиликларни бартараф этиш (касалланиш хавфининг турли даражаси, информацион ассиметрия: тиббий хизматчилар факат хизмат кўрсатибгина қолмай, шу билан бирга қандай хизмат кўрсатилиши лозимлиги ҳақида қарор қабул қиласидилар). Шу сабабдан ҳам барча мамлакатларда давлат соғлиқни сақлаш тизимига аралашади. Бироқ, бу аралашув даражаси соғлиқни сақлаш тизими фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича турличадир.

Соғлиқни сақлашни ислоҳ қилишининг энг муҳим шартларидан бири тармоқни молиялаштиришнинг янги шаклини излаб топиш бўлди. Амбулатория-поликлиника муассасаларини молиялаштириш хизмат кўрсатилган аҳоли сонига, доимий даволаш муассасаларида даволанган беморлар сонига қараб белгилана бошлади. Сўнгти йилларда самарасиз фойдаланилган ўрин-тўшак сонлари қисқартирилди, бу тиббий ёрдам кўрсатишнинг иқтисодий рентабелли амбулатория шаклини жорий этиш имконини берди.

Соғлиқни сақлаш муассасаларининг молиявий асосларини шакллантириш негизида молиявий режалаштириш ётади. Айнан ана шундай режалаштириш муассасаларни сақлаш эҳтиёжи учун йўналтирилаётган маблағлар миқдори, тармоқ ичида ресурсларни таҳсиллаш принциплари, улардан самарали фойдаланиш даражаси, тиббий хизмат кўрсатиш сифатини шартли равишда чегаралаб беради. Шунинг учун соғлиқни сақлаш, молиялаштиришни такомиллаштириш бўйича бошланган ислоҳотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан тармоқни молиялашни режалаштириш ва мувофиқлаштириш масалалари қанчалик пухта ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади.

Соғлиқни тизимини сақлаш молиявий таъминлаш жараёнини такомиллаштириш саломатликни муҳофаза этиш учун харажатларни режалаштиришнинг шакли ва услуби ўзгариши билан узвий боғлиқ. Ушбу йўналишдаги бош вазифа ажратилаётган молиявий ресурсларни тиббий муассасалар фаолиятининг пировард натижаси билан мустаҳкам боғлашдан иборат қилиб кўйилмоғи керак. Соғлиқни сақлаш муассасалари фаолият кўрсатишлири учун йўналтирилаётган молиявий маблағларнинг миқдори бевосита бажарилган ишлар ҳажми ва унинг самародорлиги даражасига боғлиқ бўлиши керак. Тиббий ёрдам кўрсатилиши учун харажатларни режалаштиришни ташкил қилишда бундай ёндашув тармоқнинг молиявий ресурсларидан энг кўпроқ тежамли фойдаланиш, уларнинг сафарбарлигини кучайтириш имконини беради.

Тармоқни молиялаштиришнинг бюджет-сугурта модели шаклида тиббий муассасалар эҳтиёжи учун сарфларни қоплаш масаласини ҳал этишга энг мақбул ёндашувларни излашда соғлиқни сақлаш тизимини молиявий режалаштиришнинг ҳозирги амалиётини таҳлил этиш ёрдам беради.

Бозор иқтисодиётини шакллантириш босқичини босиб ўтган мамлакатлар тажрибаси кўрсатиб турибдики, у соғлиқни сақлаш старли фаолият кўрсатиши учун давлат соғлиқни сақлаш тизими билан хизмат кўрсатишнинг хусусий соҳаси кўшиб олиб борилиши керак. Айни вақтда республикада бир қатор хусусий тиббиёт муассасалари ишлаб туриоди. Шунингденк, дорихона хизматини, «Тибтехника» ва «Тибтальим» муассасаларини марказлаштириб бошқаришдан воз кечилди амалга оширилди.

**2-жадвал**

**Соғлиқни сақлаш учун йўналтирилган маблағларнинг  
тақсимланиши (млн. сўм 2001 йил маълумотлари)**

| №  | Вилоятлар                     | Молия-<br>лантирил-<br>ган<br>жами | Шу жумладан                              |                            |                        |                             |                      |                             |
|----|-------------------------------|------------------------------------|--|----------------------------|------------------------|-----------------------------|----------------------|-----------------------------|
|    |                               |                                    | Амбулатория-<br>поликлиника<br>тармоғига |                            | стационар<br>хизматига |                             | бошқа<br>тармоқтарга |                             |
|    |                               |                                    | микдори                                  | жамига<br>иисба-<br>тат. % | микдори                | жамига<br>иисбати<br>%<br>% | микдори              | жамига<br>иисбати<br>%<br>% |
| 1  | Қарақалпостон<br>Республикаси | 3505,0                             | 1759,1                                   | 50,2                       | 1433,7                 | 40,9                        | 311,9                | 8,9                         |
| 2  | Андижон                       | 4251,7                             | 2105,5                                   | 50,6                       | 1992,2                 | 46,8                        | 109,0                | 2,5                         |
| 3  | Бухоро                        | 2933,9                             | 1566,7                                   | 53,4                       | 1197,0                 | 40,8                        | 170,2                | 5,8                         |
| 4  | Жizzах                        | 1848,7                             | 943,0                                    | 51,0                       | 802,7                  | 43,4                        | 103,0                | 5,6                         |
| 5  | Қашқадарё                     | 4111,8                             | 2072,6                                   | 50,4                       | 1924,4                 | 46,8                        | 114,8                | 2,8                         |
| 6  | Наманган                      | 3935,6                             | 1959,9                                   | 49,8                       | 1901,3                 | 48,3                        | 74,4                 | 1,9                         |
| 7  | Самарқанд                     | 5344,2                             | 2832,4                                   | 53,0                       | 2137,7                 | 40,0                        | 374,1                | 7,0                         |
| 8  | Сурхондарё                    | 3834,4                             | 1905,0                                   | 49,7                       | 1490,4                 | 38,9                        | 439                  | 11,4                        |
| 9  | Сирдарё                       | 1685,4                             | 878,2                                    | 52,1                       | 677,3                  | 40,2                        | 129,9                | 7,7                         |
| 10 | Тоқкент                       | 5180,2                             | 2719,5                                   | 52,5                       | 1984,1                 | 38,3                        | 476,6                | 9,2                         |
| 11 | Фарғона                       | 5474,4                             | 2682,5                                   | 49,0                       | 2375,9                 | 43,4                        | 416,0                | 7,6                         |
| 12 | Хоразм                        | 2917,6                             | 1458,8                                   | 50,0                       | 1263,3                 | 43,3                        | 195,5                | 6,7                         |
| 13 | Тоқкент ш.                    | 5124,2                             | 2325,4                                   | 45,4                       | 2391,2                 | 46,7                        | 407,6                | 7,9                         |
| 14 | Паводӣ                        | 1663,7                             | 914,8                                    | 55,6                       | 715,6                  | 43,0                        | 33,3                 | 2,0                         |
|    | Маҳаллий бюджет               | 51860,8                            | 26220,1                                  | 50,6                       | 22285,4                | 43,0                        | 3355,3               | 6,4                         |

### **9.3. Соғлиқни сақлаш ишларини ташкил қилиш муаммолари**

Ўзбекистон соғлиқни сақлаш иқтисодиётини яқин келажакдаги муаммоси ва вазифаси заҳираларнинг ҳажми ва уларни тақсимлаш бўйича самарали бошқариладиган чегаралар ҳамда улардан тиббиёт хизматида фойдаланиши баҳолаш мөханимини излаб топишдир.

Соғлиқни сақлашдаги ислоҳотларнинг асосий қоидалари соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантиришни интенсификациялаш ва заҳиралардан самарали фойдаланиш бўйича янги иқтисодий мөханизмларни шакллантиришдир. Бу тиббиёт хизматини

қайта түзиш ва тиббий ёрдам кўрсатишнинг самарали, янги шаклларини жорий қилишни талаб этади. Ислоҳотнинг дастлабки босқичида самарасиз фойдаланилаётган касалхона ўринлари қисқартирилди, улар ўрнига кундузги – қатнаб даволаш муассасалари, уйда даволаш ва амбулатория-срдам маркази каби турдаги тиббий ёрдам кўрсатишнинг янги шакллари ривож топди. Бу ислоҳот тиббий ёрдами кўрсатиш салмоғини қимматбаҳо стационар секторидан амбулатория хизмати томон кўчириши таъминлади.

### З-жадвал Соғлиқни сақлашни молиялаштириш маблағлари

|  | 1998 йил |       | 1999 йил |       |
|--|----------|-------|----------|-------|
|  | сумма    | %     | сумма    | %     |
| Жами (млрд.сўм)                              | 43,2     | 100,0 | 59,4     | 100,0 |
| Давлат бюджети маблағлари (млрд.сўм)         | 41,9     | 97,0  | 56,7     | 95,5  |
| Ҳомийлар мабзари (млрд.сўм)                  | 0,1      | 0,2   | 1,1      | 1,9   |
| Нутлик хизматлардан тушган маблағ (млрд.сўм) | 1,2      | 2,8   | 1,6      | 2,7   |

Республикада илк бор умумий врачлик амалиёти тизими ишлаб чиқилди ва жорий этила бошлади, бу айнан қишлоқ врачлик муассасалари тармоғини интеграциялаш ва самарасиз ишлайтган бир қатор тибиёт муассасаларини қисқартириш имконини берди. Узбекистонда босқичма-босқич хусусий тиббий хизмат шаклланмокда, бу давлат тибиёти ва хусусий тибиёт ўртасида соғлом рақобатни вужудга келтиради ҳамда мижозлар тиббий хизматни танлаб олиши учун имконият яратади, пирвард натижада тибиёт хизмати сифатининг юксалишига таъсир кўрсатади.

Оила, она ва бола саломатлигини мухофаза этиш, юкумли касалликларга қарши кураш, умумий амалиётли врачлар тайёрлаш бўйича оламшумул устуворликлар белгилаб олинди. Шундай қилиб, соғлиқни сақлашни босқичма-босқич қайта шакллантиришнинг Ўзбекистонга хос усули аниқланди ва амалга оширилмокда.

Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тармоғи ҳозирги даврда халқаро майдонга чиқди ва БМТ ихтисослаштирилган агентликлари фаолиятида фаол иштирок этмоқда. Биринчи навбатда, бу бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, ЮНИСЕФ, ПРООН ва бир қатор халқаро жамиятлар билан ҳамкорликда кўзга таш-

ланмокда. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш жараёнида кечган сўнгти машиқатли ўйлар маълум ижобий натижаларга эришиш имконини берди. Мамлакатда умр кўриш даражаси узайди, аҳоли ўлими камайди, айниқса, оналар ва болалар ўлими камайишига эришилди. Соғлиқни сақлаш тизимини қайта шакллантиришининг энг муҳим ютуқларидан бири ягона соғлиқни сақлаш тизимининг жорий этилиши бўлди, бу соғлиқни сақлашнинг давлат, хусусий ва бошқа шакллари йигилмасини ўзида намоён қилди.

Тармокни ислоҳ қилишининг ўтган босқичлари ва узоқ муддатли истиқболи соғлиқни сақлашнинг суғуртали тиббиётга босқичма-босқич ўтиши учун олдиндан яратилган нойсвори ҳисобланади. Эски тузумдан мерос бўлиб қолган, ўтиш даври иқтисодиёти шароитида чукурлаштан муаммолардан бири соғлиқни сақлаш муассасаларининг моддий-техника базаси эскирганлиги ва уларнинг максадга тўғри келмайдиган тузилиши ҳисобланади.

Ўн йиллар мобайнида Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тиббиёт муассасалари сонини ошириш ҳисобига ривожланди. Бунда асосий эътибор касалхоналар ва стационарларни кенгайтиришга қаратилган. Соғлиқни сақлашнинг кўплаб обьектлари, айниқса, қишлоқ жойларда, кічик биноларда жойлашган бўлиб, зарур тиббиёт ускуналар билан жуда суст жиҳозланган эди. Шу билан бирга касалхона шохобчаларини устун равишда ривожлантиришга асосий эътиборни қаратиш соғлиқни сақлаш тузими-даги муҳим бўғин – биринчи тиббиёт ёрдам эътибордан четда қолишига олиб келди. Бутун жаҳонда эса аҳолига ҳизмат кўрсатиш бўйича асосий ишлар айнан шу бўғин ҳиссасига тўғри келади.

Ҳозирги вактта келиб, тиббиёт муассасалар инфратузилмаси қайта курилмокда. Аҳолининг жойлашиши, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда 1500 ва ундан ортиқ аҳолига ҳизмат кўрсатувчи қишлоқ шифокорлик бўлинмалари (ҚШБ) ташкил этишга қарор қўлиниди. ҚШБ умумий амалиёт дастури бўйича тайёрланган шифокорлар билан таъминланади. Улар тиббиётнинг дсярли барча асосий йўналишлари бўйича аҳолига ёрдам кўрсатишга, шунингдек, тиббиёт кўрикдан ўтиказиш ва барча касалликларнинг олдини олиш ишларини ҳам ўтиказишга мўлжалланганлиги учун бўлинмаларни ташкил этишда мавжуд фельдшер-акушерлик пунктлари ва қишлоқ тиббиёт амбулаторияларини йўқотиш ва қайта ташкил этиш кўзда тутилган.

Бу иш 1995-2000 йилларда қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантиришининг давлат Дастури, шунингдек,

республика хукуматининг Жаҳон банки билан биргаликдаги лойиха доирасида амалга оширилди. Ушбу лойиха қишлоқ жойларидағи соғлиқни саклаш хизмати муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва шифокор ҳамда ҳамширалар, янги ходималар, шунингдек, ҚШБни бошқариш, молиялаштириш тузими вазифаларини такомиллаштириш йўли билан қайта ташкил этишини кўзда тутади.

Айни пайтда хусусий тиббий хизматлар ва тиббий суғуртлашни ривожлантириш қатор муҳим шарт-шароитлар йўқлиги ёки старли эмаслиги оқибатида тўхтаб турибди. Булардан, ёрдамга муҳтоҷ аҳоли даромад ва жамғармаларининг паст дараҷадалигини ҳамда молия бозорининг суст ривожланганлигини ажратиб кўрсатиш керак. Шунга қарамай, соғлиқни саклаш бюджетининг умумий хажмида пулли тиббий хизматлар ҳиссанси ўсиб бормокда. Ушбу шароитда пулли хизматлариниг ўсиш жарабаини икки вазият туфайли юз бериши мумкин:

а) ҳар қандай тиббий хизматларни сотиб олиш имконига эга бўлган бой кишилар сонининг кўпайиши;

б) аҳолини ўз пул маблағларининг маълум қисмини, бошқа муҳим ҳаётий эҳтиёжларидан тежаган ҳолда, тиббий хизматлар учун ажратишга мажбур қилувчи соғлиқни саклаш соҳасидаги мураккаб вазият.

Шундай қилиб, умуман, тўла ижобий ифодага эга бўлган бу жарабаини ҳозирги шароитда аҳолининг тиббий хизматларни истеъмол қилишда кескин табақалашувига, тиббиёт ходимлари малақаси ва маънавияти кескин фарқланиши, малакавий табақалашувига олиб келиш эҳтимоли бор. Мамлакатимизда амалга оширилаётган тиббий муассасаларни хусусийлаштириш дастури бу жарабаини янада чукурлаштириши мумкин. Шунинг учун, соғлом авлодни вояга стказиши мақсадида шахсларнинг даромади дараҷасидан қатъи назар, давлат томонидан кафолатланган тиббий хизматлар турларини аниқлаш ва ўрнатиш, шунингдек, кам таъминланган тоифаларга ўз соғлиғини саклашга ижтимоий ёрдам кўрсатиш имкониятларини яратиш долзарб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда республикада соғлиқни саклаш тизимини ислоҳ қилишининг биринчи босқичи умуман муваффақиятли амалга оширилмоқда. Кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам тизими — Республика шошилинч тиббий ёрдам маркази, вилоят марказлари ва туман марказий шифохоналарида ихтинослаштирилган бўлимлар тузилган бўлиб, улар аҳолига тезкор бепул шошилинч тиббий ёрдам кўрсатилишини таъминланмоқда. Кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам муассасалари замонавий ташхис ва даволаш ускуналари билан жиҳозланмоқда.

Шифокорлар малакаси ҳамда замонавий тиббий техника билан жиҳозлашни ҳисобга олган ҳолда кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам тизими шифокорлари ҳамда тиббиёт ходимлари меҳнатини ташкил этиш ва моддий рагбатлантириш тизими муттасил такомиллаштириб борилмоқда. Аҳолига, энг аввали, қишлоқ жойлардаги аҳолига бирламчи тиббий-санитария ёрдами тизими ислоҳ қилинмоқда. Республиканинг барча туманларида замонавий тиббий ускуналар ва дори-дармонлар билан тарьминланган қишлоқ врачлик пунктлари ташкил этилмоқда.

Соғлиқни сақлаш тизимидағи ислоҳотларни янада чукурлаштириш, республикада юксак жаҳон талаблари даражасидаги юқори технологияли, ихтисослаштирилган тиббий марказларни шакллантириш, илфор тиббий технологияларни кенг жорий этишнинг ташкилий, молиявий-иктисодий ва хукукий шарт-шароитларини вужудга келтириш мақсадида муҳим вазифалар амалга оширилмоқда.

Илфор чет эл тажрибасини ҳисобга олган ҳолда юқори малакали, ихтисослаштирилган, тиббий ёрдамга муҳтож беморларни қабул қилувчи ҳамда замонавий ташхис ва даволаш тиббий ускуналаридан фойдаланиб даволайдиган маҳсус клиникалар ва тиббий марказларни ташкил этиш орқали соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилинмоқда. Маҳсус клиникалар ва тиббий марказлар, қоида тариқасида, қўйидаги талабларга мос келиши лозим:

- яхши тайёргарлик кўрган ва ўз тиббиёт соҳасида тан олинган ҳамда юксак обрў-эътибор қозонган шифокор-мутахассисларга эга бўлиш;

- юқори технологияли ташхис ва даволаш тиббий ускуналари билан жиҳозланган, замонавий моддий-техника базасига эга бўлиш;

- ўз тиббий амалиётида жаҳон талабларига мос келадиган даволаш ва ташхиснинг мураккаб усулларини жорий этиш ҳамда кенг қўллаш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ижтимоий комплекси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Молия вазирлигининг тажриба тариқасида қўйидагиларни ташкил этиш тўғрисидаги таклифига биноан:

- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Урология илмий маркази негизида Республика ихтисослаштирилган урология маркази;

- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг академик В.Воҳидов номидаги Жарроҳлик илмий маркази негизида Республика ихтисослаштирилган жарроҳлик маркази;

- Тошкент шаҳридаги Тошкент вилоят кўз микрохирургияси маркази негизида Республика ихтисослаштирилган кўз микрохирургияси маркази;

- Кардиология штмий-тадқиқот институти ва Тошкент шаҳридаги 15-шаҳар клиник шифохонаси негизида Республика ихтисослаштирилган кардиология маркази фаолияти йўлга кўйилди.

Куйидагилар ташкил этилаётган ихтисослаштирилган тиббий марказларнинг асосий вазифалари этиб белгиланди:

- Марказ фаолиятининг тегишли соҳаси бўйича замонавий ташхис усулларини жорий этиш ҳамда аҳолига юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш;

- мавжуд тиббий техника ва аппаратларнинг доимий янгилиниб ва замонавийлаштириб борилишини таъминлаш, марказни илғор жаҳон ютуқлари даражасида юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш имконини берадиган замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш;

- Марказнинг ўзини-ўзи молиялаш ва ўзини-ўзи қоплаш шартлари асосида фаолият кўрсатишни таъминлаш учун молиявий ва моддий-техникавий ресурсларни жалб этиш борасидаги менежмент ва маркетинг ишларини ташкил этиш;

- Марказ тиббиёт ходимларининг, шу жумладан, мутахассисларнинг стакчи хорижий тиббиёт ўкув муассасалари ва клиникаларда амалий малака ортиришларини ташкил этиш ҳисобига касб маҳоратини доимий ошириб бориш ва такомиллаштириш;

- беморларни даволашиниг илғор усуллари ва технологияларини ишлаб чиқиш ҳамда тиббий амалиётга жорий этишга қаратилган илмий тадқиқотлар ўтказиш;

- соҳага алоқадор илғор хорижий тиббиёт муассасалари ва марказлари билан ҳалқаро ҳамкорликни кенгайтириш ҳамда мустаҳкамлаш, ахборот, тўпланган тажриба ва мутахассисларни кенг кўламда айрибошлишни таъминлаш.

Бу тадбирларни амалга оширишда шундай тартиб ўрнатилди, бунда:

- давлатномидан Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси ва Молия вазирлиги ҳамда Марказ Конгани тимсолида Марказнинг меҳнат жамоаси Республика ихтисослаштирилган тиббий марказларининг муассислари ҳисобланадилар;

- давлатта тегишли мулк ишончли бошқарув хукуки билан Марказнинг устав жамғармасига топширилади;

- давлат томонидан мададга муҳтоҷ бўлган шахслар (имтиёзли тоифадаги шахслар)га давлат бюджети ҳисобидан юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатилади.

Марказнинг фаолияти давлат бюджети маблағлари, Мар-

казнинг ўз даромадлари ва жалб этиладиган манбалар (грантлар, ҳомийларнинг маблағлари ва бошқалар) ҳисобига аралаш асосда молияланади. Бунда давлат бюджети маблағлари ҳар бир Марказга Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги орқали харажат моддалари бўйича тақсимланмаган ҳолда алоҳида сатр билан ажратилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йилги республика бюджетларини шакллантириш чоғида Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан биргаликда 2004 йилдан бошлаб, Республика ихтисослаштирилган марказларининг узоғи билан 2008 йилда ўзини-ўзи молиялаш ва ўзини-ўзи қоплашга ўтишини назарда тутган ҳолда ушбу Марказларни сақлашга бюджет маблағларининг жорий харажатлари босқичма-босқич камайтириб борилишини кўзда тутган. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, Молия вазирлиги Республика ихтисослаштирилган марказлари фаолиятининг натижаларини ҳисобга олган ҳолда 2006 йилнинг 1 январига бориб Марказларнинг устав жамғармасига топширилган давлат мулкини имтиёзли шартлар билан меҳнат жамоасига мулк сифатида сотиш тўғрисидаги таклифларни Вазирлар Махкамасига тақдим этиши режалаштирилган. Марказ меҳнат жамоасининг умумий йигилиши томонидан сайланадиган Марказ Кенгаши Республика ихтисослаштирилган тиббий марказининг юқори бошқарув идораси ҳисобланиши белгилаб кўйилиши кўзда тутилмоқда. Кенгаши аъзолари орасидан Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг тақдимномаси бўйича ҳукумат қарори билан тайинланадиган директор Марказ Кенгашининг раиси ҳисобланади.

**Марказларга қўйидаги ҳукуқлар берилган:**

- Марказнинг устав жамғармасига топшириладиган давлат мулкидан фойдаланиш ва уни бошқариш;

- лавозимлар рўйхатини мустақил равишда ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш, Марказ ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш шартларини бажариладиган ишларнинг мураккаблик даражаси, сифати ва ҳажмига нисбатан табақлаштирилган тарзда белгилаш.

**Кўйидагилар тасдиқланди:**

- Республика ихтисослаштирилган тиббий марказини барпо этиш ва унинг фаолиятини ташкил қилиш тартиби тўғрисида Низом;

- Республика ихтисослаштирилган марказлари томонидан давлат бюджети маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам қўрсатиладиган имтиёзли тоифадаги шахсларнинг рўйхати.

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Соғлиқни сақ-**

запи вазирлиги ташкил қылыштаған ихтисослаштырылған марказлар билан биргаликда белгілайтын тартибда қуінідегиларни ишлаб чықып, таедиклади:

- ташхис ва даволаш сипаты стандарттарига риоял әтгаш ходда жоқори малакалы ихтисослаштырылған тибинің ёрдам күреатын бүйінча Республика марказларын томонидан ахолига пуллы хизмат күреатын қондалари;

- Республика ихтисослаштырылған марказларини молнияш тартиби ва манбаларын тұғрисінде Низом;

- ихтисослаштырылған марказлар томонидан пуллы тибинің ёрдам күреатын учун тарифларни шактлантиришін таедиклаш тартиби;

- имтиёзлі тоғфадаги беморларни даволаш ҳақини давлат бюджеті маблағларынан қаржыдан тұлаш тартиби.

Узбекистон Республикасы Молия вазирлігі Республика ихтисослаштырылған марказларининг бюджет маблағларыдан, таедиклаштырылған тарифлардан мақсадлы ва қонуний фойдаланышин устидан қатының назорат үрнатади.

Узбекистон Республикасы Соғынқиши сақлаш вазирлігі Иктиюрат вазирлігі, Молия вазирлігі билан биргаликда бир ой муддатда мазкур Республика ихтисослаштырылған марказларини даволаш ва ташхис үскуналарын, тиббет асбоблары билан жиһозлаш нормативларини ишлаб чықып, ана шу нормативлар асосында 2003 йылдан бoshлаб, Республика инвестиция дастурларында үларни замонавий тиббет үскуналарынан асбоблары билан тұлғы таъминлаш учун зарур капитал маблағлар күзде тутилған.

Давлат томонидан құллаб-құвватлаш мақсадында ушбу Республика ихтисослаштырылған марказларын үз жиһозлаштырылған тиббет үскуналарынан асбобларынан 2003 йылдан 1 мартаңдан то 2012 йылнанғ 31 декабрга қадар 10 йыл муддатта барча турдаги солиқлар, божхона түловлары (божхона расмийлаштырунан учун үшіншілардан ташқары) тұлашдан озод қылнады, бүшайдиган маблағлар Марказларни ривожлантиришінан жиһозлашынан мақсадлы тарзда шұналтирилдади.

Узбекистон Республикасы Молия вазирлігі, Соғынқиши сақлаш вазирлігі Республика ихтисослаштырылған марказларынан биіктікі манбаатдор түзілмалар билан биргаликда 2003 йылда амалга оширилдігандай тажриба таҳлили нағызкаларынан бүйінча Марказларининг норматив базасини, үлар фаяншынни ташкил этиш ва молнияш тізімнин янада тағомыллаштырынан өзасидан Вазирлар Махкамасына анық тақаифлер кирилтади.

## Қисқача хуносалар

Ўзбекистон мустакил бўлганидан кейин, соғлиқни саклаш муассасалари сонини ошириш ҳисобига ривоҷланди. Ҳозирги вактга келиб, тиббий муассасалар инфратузилмаси қайта қурилмоқда. Умумижаҳон соғлиқни саклаш ташкилоти (УССГ) мутахассисларининг фикрича, молиялаштиришининг асосий маибалири: давлат бюджети 60%, тиббий сутурта 30% ва пулли хизматлар 10%. Шундай қилиб, умуман, тўла ижобий инфодага эга бўлган жараби ҳозирги шароитда аҳодининг тиббий хизматларни истеъмол қилишда кескин табакалашувига олиб келиш эктимоли бор.

## Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Соғлиқни саклашда «татъминот» тушунчаси нима?
2. Соғлиқни саклаш инфратузилмаси нима?
3. Ижтимоий инфратузилма қандай ташкил этилади?

## Асосий адабиётлар

1. Абдурашидов А. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. - Т.: «Ўзбекистан», 1992 .
2. Набиев О. Хизмат кўрсатни соҳаси. «Иқтисоди ва ҳисобот», З-сон., 1995.

## ТАЙЁРЛОВ ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ

### 10.1. Тайёрлов тизимини такомиллаштиришнинг объектив шарт-шароитлари ва унинг инфратузилма тармоғи сифатида шаклланиши

Маълумки, моддий ишлаб чиқариш жараённи фактат унумдор (ишлаб чиқарувчи) меҳнатнинг амал қилиши эмас. Бизнинг ҳолатимизда маҳсулотни сотиш бўйича қилинган меҳнат каби унумсиз (ноишлаб чиқарувчи) меҳнат ҳам унинг таркибий қисми ҳисобланади. Меҳнатнинг бу икки кўриниши ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд. Унумли (ишлаб чиқарувчи), меҳнат билан банд бўлган шахсларнинг унумсиз (ноишлаб чиқарувчи) вазифалари қанча кам бўлса, меҳнат шунчалик унумдор бўлади. Шу жихатдан қишлоқ хўжалигида сотиш бўйича асосий бўлмаган иккиламчи вазифаларни унумдор меҳнатдан ажратиш ишлаб чиқариш самародорлигини оширишнинг муҳим шарти бўлиб қолади. Маҳсулотни сотиш бўйича меҳнат эса тақрор ишлаб чиқаришадининг бошқа иштирокчиларнинг вазифаси бўлиши керак.

Замонавий шароитларда шу нарса алоҳида маълум бўлмоқдаки, қишлоқ хўжалиги корхонасининг бир вақтнинг ўзида ҳам ишлаб чиқариш, ҳам сотиш билан шугуулланалиши эндиликда асосланган ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг оқилюна ташкил этилиши ва бошқарилиши вазифалари тобора қийинлашмоқда. Замонавий ишлаб чиқариш интенсивлаштириш ва концентрациялаш асосида ривожланмоқда. Бу жараёнларнинг ўзи жуда мураккаб ва маҳсус эътибор ва саъйхаракатлар талаб қиласи.

Қишлоқ хўжалигининг у ёки бу соҳасидаги раҳбар ва мутахассис бевосита ишлаб чиқаришни ташкил этиш, уни бошқариш бўйича тобора кўпроқ ҳажмдаги ишларни бажариши лозим. Агар бунда бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқариш ва сотиш масалаларини ҳал қилишга тўғри келса, кўпинча раҳбар қай бирини афзал кўриш керак, деган саволга (танловга) дуч келади. Чунки айнан шу сурʼа ишлаб чиқариб бўлинган маҳсулотнинг бузилиши ва нобуд бўлиши рўй беради ва бу босқичда у (сотиш) мураккаброқ (қийинроқ, чигалроқ) бўлади. Бу эса ишлаб чиқаришнинг кўп томонлари бой берилишига олиб келади. Қишлоқ хўжалигидан тармоқларнинг ажralиб чиқиши унинг ривожланиш даражаси билан доим мос ҳолда рўй берган. Қишлоқ хўжалиги ўз ривожида янги поғонага

кўтарилиши биланоқ, аввал у учун мажбурий ҳисобланмаган баъзи вазифалар билан шугулланиш қийин бўлиб борди.

Бу соҳанинг ривожидаги янги босқич унга аввал хос бўлган баъзи вазифалар, бизнинг ҳолда маҳсулот сотишнинг ажралиб чиқиши ҳақидаги масалани яна кўтарди. Шу нарса кутиладики таъминот ва сотиш хизматларни мустақил бўлимларга ажратиш, ишлаб чиқариш омилларини бошқариш фойдасига қишлоқ хўжалигини бошқариш усулини тубдан ўзгартиради.

Бундай тизимда ихтисослашган технологик ва функционал хизматлар яратилади. Агрономик, зоотехник ва бошқа хизмат турлари мустақил хизматларга бўлинади. Бу хизматларни бош мутахассислар бошқаради. Аммо бу нарса маҳсус таъминот ва сотиш хизматларини яратишни тақозо этади. Қисқача айтганда, ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш масалаларини тубдан ҳал қилишда қайта қуриш ва бошқа хизматларининг, шу жумладан, сотиш ва таъминот хизматларининг ажралиб чиқиши талаб этилади.

Баъзан маҳсус хизматларни ташкил қилишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақида шубҳа туғилади, чунки бу маъмурий-бошқарув персоналийнинг сони ошиши билан боғлиқ. Лекин бу масаланинг счими бошқариш прогрессив тизимининг ўзидан топилади. Бошқаришнинг чекли тузилмасида функционал алоқалар қисқаради. Бошқарув ходимларининг ихтисослашув даражаси ошади, ишлаб чиқариш бўлимлари сони камаяди ва мутахассисларнинг хизмат кўрсатиш зонаси кенгаяди. Буларнинг барчаси бошқарув ходимларининг сони қисқаришига олиб келади. Шу резерв ҳисобига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш бўйича маҳсус хизматлар ташкил қилиниши керак.

Ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятларини ажратиш зарурати ялпи ва товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмларининг ўсиши ва уни реализация қилишнинг бир қатор ташкилий ва иқтисадий шаронитлари ўзгариши фактидан келиб чиқади. Аввало, баъзи маҳсулот турларини стказиш масофаси ўзгаради, бу эса дифференциал рента I нинг шаклланишига тудбан катта таъсир кўрсатади. Хўжаликнинг йўллар, магистраллар, қайта ишловчи корхоналар ва тайёрлов базаларига инсбатан жойлашуви омили маҳсулот реализацияси бўйича транспорт ва бошқа харажатларнинг даражасини белгилайди.

У ёки бу хўжаликнинг жойлашуви хўжалик юритиши шаронитларига сезиларли таъсир кўрсатади. Ҳозирда сотиш жойидан узокда жойлашган хўжаликлар реализация бўйича катта транспорт харажатлар қилмоқдалар. Аксинча, яқин жойлашган хўжаликлар асосланган устунликка эга. Кўреатиб ўтилган ҳолат рако-батга тенг шаронитлар яратиш (бизнинг фикримизча) муаммоси

ичида долзарбларидан бирни ҳисобланади.

Маълумки, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш жараёнлари ажралиши билан алоҳида хўжаликларнинг жойлашувин бўйича дифференциал рента олиш шароитлари бекор қилинади (йўқолади), ягона тайёрлов ташкилоти ташкил этилиши билан эса уни жамият манфати йўлида ишлатиш имкони туғилади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг баъзи соҳаларидағи ихтисослашув ва концентрация даражаси пастлиги тайёрлов идоралари шинни қийинлаштирумокда. Бу эса бевосита алоқаларнинг ривожини қийинлаштиради, хўжаликларнинг сезиларли қисмида маҳсулот заготовкасини мураккаблаштиради ва ҳатто, амалда бу мумкин бўлмай қолади, бу эса корхоналар ва ҳалқ хўжалиги иқтисодиётига оғир юқ бўлиб тушади. Шундай қилиб, ишлаб чиқаришининг ихтисослашуви ва концентрацияси аҳамияти тор бир тармоқ (соҳа) доирасидан чиқади. Бу омиллар заготовкаларни оқилона ташкил қилишининг энг муҳим шароити ва охир-оқибат маҳсулот ишлаб чиқаришдан ширвадр истеъмолчигача ҳаракатланишининг барча технологик ва ташкилий занжирини самарали бошқариш шарти сифатида намоён бўлади. Ишлаб чиқаришининг концентрацияси ва ихтисослашув даражасини ошириш нафақат заготовкани тартибли амалга оширишга, балки арzonроқ маҳсулотни сотиб олишга ҳам имкон беради.

Эслатиб ўтамиз, сени ишлашда ишлаб чиқариш концентрациясининг кўпгина масалаларини хўжаликлар ичидағи экиш айланмаси майдонлари ўлчами чекланганлиги туфайли ҳал қилиш иложи йўқ. Янги технологияларни ва ишлаб чиқаришининг прогрессив шаклларини татбиқ қилиш учун бундай экиш айланмаларининг торлиги тобора сезиларли бўлмокда. Концентрация нафақат машиналарни татбиқ қилиш ва соҳани индустрисал асосга ўтказиш учун мақбул шароит яратади, балки тайёрлов ташкилотлари билан мустаҳкамроқ ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатлар ўрнатишга ҳам имкон беради. Биринчидан, концентрация – аввало, арzonроқ, шу билан бирга йирик партиядаги маҳсулот ишлаб чиқаришдир. Бундан эса тайёрловчи ва қайта ишловчи корхоналар манфаатдор. Иккинчидан, концентрациялашган ишлаб чиқариш учун маҳсулот сотиши ташкилий-технологик жараённинг ажралмас қисми бўлиб қолади. Ихтисослашган ишлаб чиқариш сотиши бўгинига катта талаблар кўяди. Бу, тайёрлов идораларини ўз-ўзини тезроқ қайта тузишга ва янги талабларга мувофиқ ўз фаолиятини такомиллаштиришга мажбур қиласди.

Шундай қилиб, тайёрлов тизимишининг аҳамияти дехқон ва фермер хўжаликлари тармоқланиши билан ошиб боради. Шу жиҳатдан бу тизим замонавий, ишлаб чиқаришни ташкил қилишининг янги, прогрессив шакллари томонидан кўйилаёттан келажак-

даги талабларга ҳам жавоб бериши жуда мухим. Замонавий шароитларда бундай талабларнинг кучайиши агросаноат коопсацияси (ҳамкорлиги) жараёни ишлаб чиқариши янги ташкилий шакли сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ ҳолда кузатилмоқда.

Агросаноат коопсацияси ва ишлаб чиқариш саноат асосида ташкил қилинадиган шароитда сотининг технологик жараёнидаги роли таққослаб бўлмас даражада ортади. Ишлаб чиқаришнинг хўжаликларо ва агросаноат корхоналари, комбинатлар ва бирлашмалар шаклида ташкил қилиниши маҳсус сотиш бўғинларини ташкил этиш (яратиш) заруратини тутдиради (Молдавиядагидек).

Сабзавотчиликда концентрациянинг умумий якуни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишида намоён бўлди. Бу нафакат ишлаб чиқариш жараёнининг ўзини, балки маҳсулотни истеъмолчига стказиш ҳаракатининг барча кейинги босқичларини ҳам аниқ ташкил этишини талаб қилди. Айнан шу ҳол хўжаликларо коопсацияга асосланган ихтинослашган ишлаб чиқаришдаги устунликлар қай даражада амал қилишини белгилайди.

Катта масштабдаги ихтинослашган ишлаб чиқариш максимал шировард натижани таъминлайдиган барча хизматлар иши аниқ ташкил этилишини талаб қилади. Маҳсулот сотиш бўйича хўжаликлараро хизмат умумий озик-овқат конвейери – ширкат, дехқон ва фермер хўжаликлари, транспорт ва қайта ишловчи корхоналар тизимида мухим бўғинлардан бўлиб боради.

Транспортнинг бир жойда концентрацияси маҳсулот сотиш (биринчи навбатда мева ва сабзавотлар) ташкил қилишини сезиларли даражада яхшилашга имкон беради. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тайёрловчиларига факат хўжалик транспортларида стказиб берила, улар кичик партияларда ва чўзилган муддатларда сотилади. Шу боис маҳсулот ишлаб чиқилган графикка асосан чиқарилади. Бу график бўйича хўжаликлар йиғим-теримни ўтказиш ва ҳосилни сотишга тайёрлаш ишларини режалаштирадилар.

Янги шаонтларда маҳсулотлар қайта ишловчи корхоналарга тезроқ стказиб берила бошлади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳсулот сотишнинг аникроқ тизимига, қайта ишловчи корхоналар эса - қувватларнинг хом ашё билан ўз вактида таъминланishi ва тўлиқ бандлигига эришиш имкониятига эга бўлдилар.

Фикримизча, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маҳсулот сотишни ташкил этиш вазифаларидан озод этилиши, маъмурӣ қишлоқ худуди доирасида янги сотиш бўғинининг ташкил қилиниши мантиқан асослидек кўринади. Сотиш бўғинининг вазифаси, қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқарадиган барча турдаги маҳсулотларни сотиш ҳисобланади.

Табиийки, бу таклифни амалга ошириш осон эмас. Ҳозирда

туман сотиши бўғинини ташкил этишини қийинлаштирувчи қатор сабаблар мавжуд. Улардан бири шуки, бундай тизимни ташкил қилишни, моҳиятан, янги жойда бошлаш керак. Туманда ҳозир янги тизимни яратишни бошлаш мумкин бўлган зарурый моддий-техник базага эга бўлган бирорта ташкилот йўқ. Бунга фақаттина истеъмолчи кооперацияси маълум даражада жавоб бериси мумкин. Аммо истеъмолчи кооперациясининг ўзига хос хусусиятлари ва у қишлоқда бажарадиган вазифаларни кўплигини ҳисобга олсак, бу кооперация реализация хизматини ташкил қилиш учун асос бўла олмайди.

Бошқаришнинг худудий принципи (тамойили) ҳақидаги масалани ҳаётнинг ўзи кўтармоқда. Бунда аниқ бир худуд (минтақа) чегарасида қишлоқ хўжалигининг ривожланиши билан боғлиқ масалаларнинг бутун мажмуасини ечишда бирликни таъминлаш мумкин бўлади. Бу ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва хўжаликлараро кооперациянинг ривожи учун муҳим аҳамиятга эга. Маҳсулот имшлаб чиқариш даражасига унинг реализацияси ва истеъмолчига стказиб бериш ташкилий шаклиниң мос келиши жуда муҳим.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маҳсулот сотишини ташкил қилиш вазифаларидан озод қилиниши, бу вазифаларнинг ихтисослашган хизмат томонидан бажарилиши мамлакат иктидиётига ижобий таъсир қиласи, деҳқон, фермер ва ширкат хўжаликларига ўз қувватларини фақат ишлаб чиқаришда жамлашга имкон беради, бу эса хўжаликларнинг ривожланиш суръатини оширади. Натижада фондлар таркибининг ишлаб чиқаришдаги улуши қўпаяди. Қишлоқ хўжалигидаги транспорт воситалари сони фақаттинга ишлаб чиқариш эҳтиёжлари талаб этадиган микдор билан чекланади.

Ҳозирда қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳсулотларни стказиб учун зарур бўлган автомашиналар ўрнига ишлек хўжалиги корхоналари кўпроқ ишлаб чиқариши кенгайтириш билан боғлиқ бўлган тракторлар, комбайнлар, ўғитлар ва бошқа воситаларни сотиб олишлари мумкин. Танспорт воситаларининг ягоналигини ихтисослашган ташкилотларда концентрациялашуви улардан юқори унум билан фойдаланишини таъминлайди, маҳсулот ўз ҳисобидан ташилиши ҳисобига аграр давлат жойлашуви бўйича дифференциал рентани ўзлаштиради. Натижада қишлоқ хўжалиги корхоналарининг хўжалик юритиши шароитлари тенглашади қолаверса, сотиши бўйича ихтисослашган ташкилотларда реализацияни яхшироқ ташкил қилиш имконияти туғилади. Бу маҳсулот истрофгарчилигини, сотиши харажатларини камайтиради. Пировард натижада бундай тизимда бевосита алоқаларнинг аҳамияти ортади.

## 10. 2. Тайёрлов тизимиининг режали-иқтисодий ва ташкилий амал қилишини такомиллаштириш масалалари

Кейинги пайтларда тайёрлов тизимини такомиллаштириш муаммоси тубдан қайта күриб чиқылди. Лекин маҳсулотлар сотиш билан боғлиқ камчылар ҳам тўлиқ бартараф этилгани ўйқ. Иқтисодий адабиётларда улар факат рејкалаштиришдаги нотўғри хисоб-китоб билан боғлиқ тарзда изоҳланади. Тўғри маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ иўқсонлар содир бўлишига нотўғри хисоб-китоблар ҳам муайян даражада таъсир кўрсатаянти, аммо улар асосий сабаб эмас. Мавжуд узилишлар, агар айтиш жонз бўлса, ўсиш ва ишлаб чиқаришининг ривожланиши жараёнидаги қийинчиликлар ҳисобланади. Ривожланаётган ишлаб чиқариш кўпгина янги масалаларни (жумладан, маҳсулот сотиш соҳасида ҳам) илгари суради. Бутун ишлаб чиқариш жараёни барча босқичларда бир тесис ривожланишини тақозо қўлганда, ҳам оралиқ, ҳам ширвард маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича тузилмавий бўғинлар орасидаги иқтисодий муносабат ва алоқалар юксакроқ даражага кўтаришганда бу масалаларниң долзарблиги ортади.

Янги алоқалар нафақат маҳсулот яратганда, балки уни истеъмолчигача ҳаракатлантиришда ҳам вужудга келади. Бу эса уларниң амалий реализациясини назарда тутади. Бундай реализация алмашув муносабатларини такомиллаштиришда намоён бўлади. Тайёрлов тизимиининг амалдаги янги сифат даражаси реализация қўлиниадиган маҳсулотни ҳисоблаш тизими билан ҳам боелашиб. Анъанавий жиҳатдан қишлоқ хўжалиги корхоналаридан давлат тайёрлаш тизимига келтирилган ва одатда, натурал кўриннишда бўлган маҳсулот тайёрланадиган маҳсулот ҳисобланади.

Бундай сидашувга кўра, қисқа куз даврида барча ўсимликилар маҳсулотларини бир вақтининг ўзида йиғиштириш ва ташиш лозим. Бу иш кунидан фойдаланишда тифизликка, барча тўрдаги транспорт воситаларни транспортнинг барча турларини месъердан ортиқ ишлатилишига олиб келади. Тайёрлов тизими эса бу даврда узлуксиз келтирилаётган кўп микдордаги маҳсулотни доим ҳам қайта ишлай олмайди. Оқибатда маҳсулот иобуд бўлади, сифати пасаяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида омборлар курилса, баъзи турдаги маҳсулотларни йиғиштириб олиб, шаҳарларга – тайёрлов ташкилотларига жўнатиш зарурати ўйғолади. Муайян маҳсулот (дон, сабзавот, мева ва ҳ.) ларнинг бир қисми хўжалишларининг ўзида сакланиши ва зарур ҳолда истеъмол жойига жўнатилиши мумкин. Гаъкидлаб ўтамизки, тайёрлов ишларини ташкил этишининг бундай шакли анча катта фойда келтиради. Чунончи:

биринчидан, тайёрлов жараёнидаги тифизликни камайтиради, транспортга эҳтиёжни пасайтиради, маҳсулотининг оқилона ишла-

тилишини таъминлайди, пировард натижада хомашё ва истесьмол фондлари ҳажмини оширади;

иқкинчидан, агросанаот интеграцияси, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бевосита ўзида қайта ишлаш куваатлари ривожи баъзи турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини нафақат натурал ҳолида, балки қайта ишланган кўринишда ҳам сотиш масалаларини ҳал этади. Бу пировард мақсадларга мувофиқ келади.

Амалиётда эса маҳсулотларни қайта ишлаш бўйича ишлаб чиқариш кувватларига эга бўлган ҳудудлардаги кўпгина қишлоқ хўжалиги корхоналари ўз маҳсулотларини натура кўринишда сотишаётди. Масалан, «Бухоротекс» АЖ пахта толаси етишмаслиги туфайли тўла кувват билан ишламаяпти. Бу ҳолат тайёрлов ишларини режалаштириш амалиётида ҳисобга олинниши лозим.

Яримфабрикатлар, консервалар ва ҳоказоларга ишлатилган маҳсулотлар савдо ташкилотларига қайта ишланган ҳолда сотилиши лозим. Бу савдода қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ассортиментини кенгайтиради, бу қолаверса, ёрдамчи ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Мамлакатдаги хўжаликларда ёрдамчи корхоналар маҳсулотининг рентабеллик даражаси бир-биридан сезиларли даражада фарқ қиласи. Бунинг сабаблари хилма-хилдир. Аммо, улар қайси каналлар орқали сотилаётгани кузатилса, мавжум бўладики, маҳсулот расман ташкил этилган каналлар орқали қанча кўп реализация қилинса, самарадорлик шунчалик юқори бўлади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни тайёрлашни ташкил этиш шакллари ва усулларини такомиллаштириш жараёнидаги йўналишлардан бири уларнинг истесьмолчиғача ҳаракатланишини тўхтовчи тайёрлов тизими бўғинларини қисқартиришдир. Мавжуд тайёрлов тизимининг йириклиги ва кўп қирралигига кўшимча харажатларни юзага келтиради, бу эса маҳсулот баҳосини оширади.

Маҳсулот реализацияси жараёнининг кўп погоналилигига барҳам бериш имконини яратувчи асосий йўналиш – бевосита (тўғридан-тўғри) алоқаларни ривожлантиришдир. Бевосита алоқалар – бир томондан, ширкат, дехқон, фермер хўжаликлари ва бирлашмалар, бошқа томондан, тайёрлов ва савдо ташкилотлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар ўртасида маҳсулот сотиш бўйича ўрнатиладиган ўзаро муносабатлар тизимиdir. Бу тизим шундай алоқалар ўрнатишни назарда тутадики, улар маҳсулот сотиш ва унинг сифатини сақлаш бўйича иккала контрагентнинг иқтисодий самаравали ишини таъминловчи масалалар (вазифалари) тезроқ ҳал этилишига имкон беради. Бевосита алоқаларининг самарадорлиги ва амал қилиши даражаси контрагентларининг давомий ва доимий ўзаро муносабатлари жараёнида ортиб боради.

Аммо контрагентлар ўзаро муносабатларининг ташкилий шакли фақатгина ташкилий-техник томонни тавсифлайди. Бевосита алоқалар—шундай ўлчовдаги жамиятнинг режали ривожланиши шароитларида товар-пул муносабатларини йўлга қўйишнинг амалдаги иқтисодий омиллари ҳисобланган таклиф ва истеъмол талаби ўртасидаги мувофиқлик асосида маҳсулотни реализация қилиш ва ишлаб чиқаришни тез яхшилашнинг иқтисодий шарти ҳамдир.

Бевосита алоқаларнинг асосий устуңликларидан бири шундаки, бунда маҳсулотнинг ишлаб чиқаришдан истеъмолчига ўтиб бориши тезлашади. Бунда айланма тезлиги жадаллашиштига, муомала харажатлари қисқариштига эришилади. Бевосита алоқалар маҳсулот ҳаракатининг барча босқичлари устидан муайён дараҷада назорат ўрнатишга имкон беради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ривожининг замонавий босқичи учун бевосита алоқалар ривожини зътиборга олувчи бир қатор тенденция (йўналиш)лар хос. Бевосита алоқалар талабларига ихтисослашган ва концентрланган ишлаб чиқариш тўлароқ жавоб беради. Тайёрловчи уёки бу маҳсулотни етказиб беришини битта ишлаб чиқарувчи амалга оширишидан манфаатдор. Ўз на вбатида, қишлоқ хўжалиги корхонаси учун битта ёки камида минимал сондаги тайёрловчига зга бўлиш фойдали. Бу маҳсулотни яхшироқ ва камроқ харажат билан сотишга имкон беради. Демак, бевосита алоқалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ихтисослашув ва концентрация йўлидан ривожланишининг муҳим шартлари ҳисобланади.

Хўжаликлараро кооперация асосида ихтисослашув кўп тармоқли хўжаликлар тутатилишига олиб келади. Тор ихтисосдаги хўжаликлар эндиликда маҳсулот сотиш масалаларини ҳал қиласидиган бирлашмага кирадилар. Бундай ташкилотда вазифанинг бўлиниши каби ҳолат юз беради. Корхоналар — маҳсулотни ишлаб чиқариш, бирлашма — уни сотиш ҳақида бош қотирадилар. Бу узоқ муддатли алоқаларни ўрнатишга ўтиш учун имкон беради, у эса тайёрлов жараёнларини ташкил қилишининг бутун тизимини тубдан яхшилайди.

Реализация жараёнидаги бевосита алоқаларнинг кейинги ривожи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши замонавий жараёнининг бошқа объектив талаблари томонидан ҳам тақозо қилинади. Реализация жараёнида бевосита алоқалар тизими қишлоқ хўжалиги корхоналари ва агросаноат бирлашмаларининг мустакиллигини ифодалаш шаклларидан бири ҳисобланади. Бевосита алоқалар орқали истеъмолчи ишлаб чиқариш жараёнига янада тезкор таъсир ўtkазиш имконига эга бўлади.

Шу томондан бевосита алоқалар режалаштириш элементи

сифатида намоён бўлади. Айнан савдо, тайёрлов ташкилотлари, қайта ишлаш саноати корхоналари билан бевосита алоқа жараёнида (қишлоқ хўжалигига буюртмалар тизимини татбиқ қилишга мақбул шароитлар яратилади) контрактация тизими ривожланиши мумкин. Бу тизим қишлоқ хўжалиги корхоналари (умумдавлат режа ва вазифалари доирасида) мустақиллигининг кенгайишига кўмаклашади. Бундай шаклларга ўтиш нафақат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши манфаатларига, балки савдо ташкилотлари ва қайта ишлаш саноати корхоналари манфаатларига ҳам жавоб беради, чунки бу уларнинг зарурӣ ассортиментдаги маҳсулот ва хомашёлар билан кафолатли ва бир текис таъминланишига шароит яратади.

Маҳсулотнинг бевосита ишлаб чиқарувчилардан олиниши савдо ташкилотларини маҳсулот заготовкаси билан боғлиқ кўшимча чиқимлардан озод қиласди, чунки улар тайёрлов ташкилотларидан маҳсулот олганларида маълум бир суммани уларга тўлайдилар. Бу эса, бевосита алоқаларни татбиқ қилиш рағбатларидан бирин ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари иқтисодиётининг мустаҳкамланиши, ишлаб чиқариш бирлашмалари ва концентрациялари яратилиши билан хўжаликларда музлатгичлар ва сабзавот омборлари барпо этиш имкони туғилди. Бу, шунингдек, савдо ташкилотларининг бундай хўжаликлар билан мустаҳкамроқ муносабатлар ўрнатиш манфаатдорлигини ҳосил қиласди, чунки сақлаш жойларининг мавжудлиги маҳсулотнинг бир мунча текисроқ стказиб беришини таъминлайди. Бевосита алоқаларнинг ривожланишида ўз маҳсулотларини бевосита савдо ташкилотларига реализация қилганда тўловни чакана нархларда (savдо чегирмасини айриб ташлаган ҳолда) оладиган корхоналар ва бирлашмалар ҳам манфаатдор, зоро бу уларнинг иқтисодиётига ижобий таъсир қиласди.

Тайёрлов ташкилотлари моддий-техника асосининг мустаҳкамланиши билан бевосита алоқаларнинг ривожланишига ҳам объектив шароитлар вужудга келади. Чунки маҳсулотни стказиб бериш шартларидан бирин тайёрловчи унинг нафақат режадаги майдори, балки барча ортиқча қисмини ҳам қабул қилишга тайёрлиги ҳисобланади. Бунга эса, тайёрловчи фақатгина сақлаш иншоатлари мавжуд ҳоллардагина мувофиқ бўлади.

Назарда тутиш керакки, реализация жараёнида бевосита алоқаларнинг келажакдаги ривожи маҳсулот сифати объектив баҳоланишига кўмаклашади, ҳозирда эса улгуржи базалар мумкин бўлган йўқотишларга қарши ўзларини «сугурта» қилиб, маҳсулотлар ҳажмини пасайтирмоқдалар ва чегирма фоизларини атайлаб кўтармоқдалар.

Бевосита алоқалар ривожи заготовкаларни ташкил этишининг

бошқа шакларын, жумладан, улгуржи савдо тизими билан ҳам оқилона қўшилиши зарур. Улгуржи савдо ҳар доим ҳам муомала жараёнини узайтирувчи бўғин ҳисобланмайди. Ишлаб чиқариш концентрациясида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг товарлилик ошган ва ассортименти кенгаёнган шароитда улгуржи савдо бу турдаги маҳсулотларни реализация қилишининг самарадор шакли бўлиб қолади. У ҳосил бўлган иштимолчи талабидан келиб чиқуб, маҳсулотининг оқилона таҳсимотини таъминлайди.

Бевосита алоқаларни ташкил этишини яхшилашда тайёрлов ташкилотлари томонидан ҳеч бўлмаганда баъзи турдаги ўсимлик-чилик маҳсулотларининг бевосита даланинг ўзида қабул қилиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Булар дала ишлари тозлигини пасайтиради. Маълумки, йиғим-терим ва топшириш ишлари ҳажми ортганда ёз-куз ойларида маҳсулотни жойида қабул қилиш билан қишлоқ хўжалиги корхоналарини сотиш ташвишидан ҳатто қисман озод қилинганда ҳам, уларда кучларни бошқа ишларни тутатиш учун сафарбар қилиш имкони кенгаяди. Аммо кўпинча «маҳсулотни далада қабул қилиш» тушунчаси тайёрлов ташкилотлари ўз транспортида маҳсулотни тўғридан-тўғри даладан олиб чиқуб кетади, деган маънода тушунилади. Бу ерда фақат ишнинг ташкилий шакли устида гаи кетмоқда. Бундай соддлашган ёндашув шунга олиб келмоқдаги, маҳсулот сотишни ташкил этишиниг бу шакли ҳозирча кенг тарқалмаяпти. Лекин ташкилий томон билан бир қаторда реализациянинг бу шакли иккисодий моҳияти жиҳатидан кам аҳамиятли эмас. Маҳсулотининг бутун партиясини унинг учун аввалдан аванс тўлиб далада қабул қилиш ҳақидаги келишув ҳар иккала контрагентга ўзаро мажбуриятлар юклайди. Тайёрлов ташкилоти маҳсулот учун аванс тўлаб, албатта, барча имкониятларини ишга солиб, уни олиб чиқуб кетишга интилади. Олинган нул аванси қишлоқ хўжалиги корхонасини албатта аванс учун маҳсулот билан ҳисоблашишга мажбур қиласди.

Ундан ташқари, маҳсулот учун аванс бериш билан ҳисобкитоб қилиш шакли нулни хўжалик айланмасига нафақат эртароқ киритишга, балки уларни шу маҳсулот турини стиштиришда банд бўлганларни моддий раббатлантириш учун оператив ишлатишга ҳам имкон беради.

Бевосита алоқаларнинг иккисодий моҳияти ўнда кўринадик, улар маҳсулот сотишнинг катта кафолатини яратиш билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид нархига киритилган барча потенциал имкониятларин юзага чиқаришнинг холисона белгилари ҳисобланади, шу тарике ишлаб чиқариш унумдорлиги ошишининг энг муҳим омили сифатида иштирок этади.

## Қисқача хуросалар

Хўжаликнинг йўллар, магистраллар, қайта ишловчи корхоналар ва тайёрлов базаларига нисбатан жойлашуви омили маҳсулот реализацияси бўйича транспорт ва бошқа харажатларнинг даражасини белгилайди.

Маҳсулот сотиш бўйича хўжаликлараро хизмат умумий озиқовқат конвейери – ширкат, дехқон ва фермер хўжаликлари, транспорт ва қайта ишловчи корхоналар тизимида мухим бўғинларга айланиб боради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарнинг маҳсулот сотишни ташкил қилиш бўйича вазифалардан озод қилиниши ва бу вазифаларнинг ихтинослашган хизмат томонидан бажарилиши мамлакат иқтисодистига ижобий таъсир қылади.

Маҳсулот қайси каналлар орқали реализация қилиниши кузатилса, хулоса қилиш мумкин: маҳсулот расман ташкил этилган каналлар орқали қанчалик кўп реализация қилинса, самарадорлик шунчалик юкори. Реализация жараёнида бевосита алоқаларнинг келажакдаги ривожи маҳсулот сифатининг объектив баҳоланишига кўмаклашади

## Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида маҳсулотлар тайёрлови (заготовкаси) қандай аҳамиятга эга?
2. АСМда тайёрлов тизимининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
3. Тайёрлов тизимининг иқтисодий самарадорлик даражасига ва ривожланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
4. Қайси каналлар маҳсулотларни реализация қилишининг энг мақбул каналлари хисобланади?
5. Маҳсулот ишлаб чиқарувчи ҳамда тайёрловчи ўргасидаги бевосита алоқаларни ташкил этишининг афзалликлари нималардан иборат?
6. Бевосита алоқаларни ташкил этишда қандай масаларга эътибор бериш зарур?

## Асосий адабиётлар

1. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. – М.: 1995.
2. Вахобова У. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. – «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон, 1997.
3. Набиев О. Хизмат кўреатиш соҳаси. - «Иқтисоди ва ҳисобот», 3-сон, 1995.
4. Абдурашидов А. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. - Т.: Ўзбекистон, 1992.

## АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ жойларнинг инфратузилмасини ривожлантириш дастури» – Т., 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-сизликга таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
3. Абдурашидов А. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
4. Абдувоҳидов А. «Ахборотлаштириш инфратузилмаси ва тараққиёт». – Т.: «Иқтисод ва ҳисобот», 10-сон, 1997 .
5. «Ваҳобов А. Қишлоқда ижтимоий соҳа. «Иқтисод ва ҳисобот», 2-сон, 1996.
6. Ваҳобова У. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон, 1997.
7. Ваҳобов А., Исмоилова Б. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон, 1997.
8. Н.Юсупов, М.Тошболтаев. Қишлоқ хўжалиги техника воситаларини лизинг орқали сиказиб бериш тизими. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», 6-сон, 2001.
9. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. – М.: 1995.
10. Каюмов Ф.К. Эффективность АПК – в условиях перехода к рынку. - М., 1992.
11. Набисов О. Хизмат кўрсатиш соҳаси. Иқтисоди ва ҳисобот журнали, 3-сон, 1995.
12. Норбосев Э. Қишлоқда ижтимоий ҳимоялаш. Иқтисод ва ҳисобот журнали, 11-сон, 1996.
13. Отабосев О. Инфратузилма ва самарадорлик. Иқтисод ва ҳисобот журнали, 10-12-сонлар, 1995.

## МУНДАРИЖА

|   |           |
|---|-----------|
| <b>КИРИШ</b> .....  | <b>5</b>  |
| <b>I боб. ЎЗБЕКИСТОНДА АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИННИГ РИВОЖ-<br/>ЛАНИШИ ВА ИНФРАТУЗИЛМА</b> .....  | <b>6</b>  |
| 1.1. Агросаноат мажмуаси соҳалари.....  | 6         |
| 1.2. АСМда ишлаб чиқарининг ўзига хос хусусиятлари.....   | 9         |
| 1.3. Қишлоқ хўжалиги иқтисодий самарадорлигининг асосий қўрсаткич-<br>лари.....   | 13        |
| 1.4. АСМда самарадорликни ошириши муаммолари.....   | 15        |
| 1.5. «Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти» фанининг пред-<br>мет ва вазифалари, тадқиқот усуллари.....   | 17        |
| Кисқача хуносалар.....  | 20        |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....   | 20        |
| Асосий адабиётлар.....  | 20        |
| <b>II боб. ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МОҲИЯТИ, ТАРКИБИ ВА ТУР-<br/>КУМЛАШТИРИЛИШИ</b> .....   | <b>21</b> |
| 2.1. Қишлоқ хўжалигидаги инфратузилманинг моҳияти ва аҳамияти...  | 21        |
| 2.2. Ишлаб чиқарини инфратузилмасининг иқтисодий моҳияти.....   | 24        |
| 2.3. Ижтимоий инфратузилманинг қишлоқ хўжалиги ривожланишиндаги<br>аҳамияти.....  | 29        |
| Кисқача хуносалар.....  | 32        |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....   | 32        |
| Асосий адабиётлар.....  | 32        |
| <b>III боб. КИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИ ВА ХИЗМАТ КЎР-<br/>САТУВЧИ КОРХОНАЛАР ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАЛАРНИНГ ХУҚУКИЙ<br/>ВА ИҚТИСОДИЙ ШАРОИТЛАРИ</b> .....                   | <b>33</b> |
| 3.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг таҳлили.....  | 33        |
| 3.2. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ривожланишиннинг табиий ва иқти-<br>садий шароитлари.....   | 35        |
| 3.3. Корхоналарда меҳнатни ташкил этиш ва бошқарниш.....  | 40        |
| 3.4. Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг хуқукий-иқтисо-<br>дий имкониятлари.....  | 43        |
| Кисқача хуносалар.....  | 46        |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....   | 46        |
| Асосий адабиётлар.....  | 46        |
| <b>IV боб. АСМ Да МОДДИЙ-ТЕХНИКА ТАЪМИНОТИНИНГ ТАШКИ-<br/>ЛИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ</b> .....   | <b>47</b> |
| 4.1. «Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси» тушунчаси.....   | 47        |
| 4.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг<br>тапкилий омиллари.....   | 48        |
| 4.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг<br>иқтисодий омиллари ва уларни моддий-техника жихатдан ривожланти-<br>ришининг асосий ўйналишлари..... | 53        |
| Кисқача хуносалар.....  | 59        |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....   | 59        |
| Асосий адабиётлар.....  | 59        |
| <b>V боб. ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ТАШКИЛ<br/>КИЛИШ</b> .....   | <b>60</b> |

|  |     |
|--|-----|
| 5.1. Электрланитириш - техник тараққиётнинг мухом йўналини.....  | 60  |
| 5.2. Ишлаб чиқариш жарабёнини электрланитириш.....   | 62  |
| 5.3. Электр энергиясидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари.....  | 63  |
| Кисқача хуносалар.....   | 65  |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....  | 65  |
| Асосий адабиётлар.....   | 65  |
| <b>VII боб. АСМДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ</b> .....   | 66  |
| 6.1. АСМ да транспортнинг аҳамияти.....  | 66  |
| 6.2. АСМ да транспортдан фойдаланишининг ўзига хос хусусиятлари.....   | 66  |
| 6.3. Транспортдан фойдаланишини ташкил қилиши.....   | 67  |
| Кисқача хуносалар.....   | 71  |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....  | 71  |
| Асосий адабиётлар.....   | 71  |
| <b>VIII боб. ИЖТИМОЙИ ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МАЗМУНИ ВА ТУШУНЧАСИ</b> .....  | 72  |
| 7.1. Ижтимоий инфратузилманинг моҳияти ва тузилмаси.....   | 72  |
| 7.2. Ижтимоий инфратузилмани бошқариши муаммолари.....   | 72  |
| 7.3. Ижтимоий инфратузилмани ташкил қилиши ва ривожлантириш.....   | 74  |
| Кисқача хуносалар.....   | 76  |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....  | 76  |
| Асосий адабиётлар.....   | 76  |
| <b>VIII боб. КИШЛОҚЛАРДА АХОЛИГА МАДДАНИЙ-МАИШИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ</b> .....                                   | 77  |
| 8.1. Ўзбекистон Республикасида ахолига мадданий-маишний хизмат кўрсатиш турлари ва улар фаолиятини янгича ташкил қилиш.....  | 77  |
| 8.2. Қишлоқда мадданий-маишний хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил қилинида мулкчилик.....                                  | 78  |
| 8.3. Қишлоқларда мадданий-маишний хизмат кўрсатишни тармоғида кадрлар тайёрланиши ва иқтисодий ҳамкорликлар.....             | 81  |
| Кисқача хуносалар.....   | 82  |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....  | 82  |
| Асосий адабиётлар.....   | 82  |
| <b>IX боб. СОҒЛИҚНИ САҚЛАШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ</b> .....  | 83  |
| 9.1. Соғлиқни сақлашни муассаларининг таъминоти.....   | 83  |
| 9.2. Соғлиқни сақлашни молиялалантириш.....  | 84  |
| 9.3. Соғлиқни сақлашни ишларини ташкил қилиши муаммолари.....  | 87  |
| Кисқача хуносалар.....   | 95  |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....  | 95  |
| Асосий адабиётлар.....   | 95  |
| <b>X боб. ТАЙЁРЛОВ ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ</b> .....   | 96  |
| 10.1. Тайёрлов тизимини такомиллаштиришининг объектив шарт-шароитлари ва унинг инфратузилма тармоғи сифатида шаклланиши..... | 96  |
| 10.2. Тайёрлов тизимининг режали-иқтисодий ва ташкилий амал қилишини такомиллаштириш масалалари.....                         | 101 |
| Кисқача хуносалар.....   | 106 |
| Назорат ва муҳокама учун саволлари.....  | 106 |
| Асосий адабиётлар.....   | 106 |
| <b>АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ</b> .....  | 107 |

## CONTENTS

|  |    |
|--|----|
| Introduction.....  | 5  |
| PART-I. Development of agro-industrial complex in Uzbekistan and infrastructure.....   | 6  |
| 1.1. Branches of agro-industrial complex (AIC).....  | 6  |
| 1.2. Features of manufacture in agro-industrial complex .....  | 9  |
| 1.3. Basic indicators of economic efficiency of agriculture.....   | 13 |
| 1.4. Problems of increasing the efficiency of agriculture.....   | 15 |
| 1.5. Theme and tasks, research methods of "Economy of the infrastructure of agriculture".....                                  | 17 |
| Brief conclusions.....   | 20 |
| Questions for discussion and control.....  | 20 |
| Main literature.....   | 20 |
| PART-II. Essence, structure and classification of infrastructure.....  | 21 |
| 2.1. Essence and significance of infrastructure in agriculture. ....   | 21 |
| 2.2. Economic essence of industrial infrastructure.....  | 24 |
| 2.3. Importance of a social infrastructure in the development of agriculture ...   | 29 |
| Brief conclusions.....   | 32 |
| Questions for discussion and control.....  | 32 |
| Main literature.....   | 32 |
| PART-III. Economic and legal conditions of the relationship between agricultural organizations and service of firms.....       | 33 |
| 3.1. Analysis of activities of an agricultural firms.....  | 33 |
| 3.2. Natural and economic conditions of the development of agricultural sphere agriculture.....                                | 35 |
| 3.3. Organization and management of labor enterprises .....  | 40 |
| 3.4. Legal and economic opportunities of enterprises in the conditions of market relations.....                                | 43 |
| Brief conclusions.....   | 46 |
| Questions for discussion and control.....  | 46 |
| Main literature.....   | 46 |
| PART-IV. Organizational and economic factors of supplying with materials and technique in AIC.....                             | 47 |
| 4.1. Concept of material and technical base of agriculture .....   | 47 |
| 4.2. Organizational factors of material and technical supply of agricultural firms.....  | 48 |
| 4.3. Economic factors of material and technical supply of agricultural firms and the basic directions of its development ..... | 53 |
| Brief conclusions.....   | 59 |
| Questions for discussion and control.....  | 59 |
| Mai literature.....  | 59 |
| PART-V. Maintenance of using of the electric power.....  | 60 |
| 5.1. Electrification -- an important direction of technical development.....   | 60 |
| 5.2. Electrification of the process of production.....   | 62 |
| 5.3. Indicators of effective usage of the electric power.....  | 63 |
| Brief conclusions.....   | 65 |
| Questions for discussion and control.....  | 65 |
| Main literature.....   | 65 |
| PART-VI. Organization of transport services in AIC.....  | 66 |

|   |     |
|---|-----|
| 6.1. Importance of transport in AIC.....  | 66  |
| 6.2. Features of using the transport in AIC.....  | 66  |
| 6.3. Organization of transport provision.....   | 67  |
| Brief conclusions.....  | 71  |
| Questions for discussion and control.....   | 71  |
| Main literature.....  | 71  |
| Part-VII. Meaning and concept of social infrastructure.....   | 72  |
| 7.1. Essence and structure of social infrastructure .....   | 72  |
| 7.2. Problems of management of social infrastructure.....   | 72  |
| 7.3.Organization and development of social infrastructure.....  | 74  |
| Brief conclusions.....  | 76  |
| Questions for discussion and control.....   | 76  |
| Main literature.....  | 76  |
| Part-VIII. Development of cultural and community services for population in villages.....   | 77  |
| 8.1.Types of cultural and community services for population in Uzbekistan and organization of their activity in a modern way..... | 77  |
| 8.2. Property in the enterprises of cultural and community services in villages.....  | 78  |
| 8.3. Professional training and economic cooperation in sphere of cultural and community services in villages.....                 | 81  |
| Brief conclusions.....  | 82  |
| Questions for discussion and control.....   | 82  |
| Main literature.....  | 82  |
| Part-IX. Organization of public health services .....   | 83  |
| 9.1. Maintenance of public health service organizations.....  | 83  |
| 9.2. Financing the public health service organizations.....   | 84  |
| 9.3. Problems of organization of the public health service .....  | 87  |
| Brief conclusions.....  | 95  |
| Questions for discussion and control.....   | 95  |
| Main literature.....  | 95  |
| Part-X. Preparation system and its organizational and economic bases.....   | 96  |
| 10.1. Objective preconditions of perfection of preparation system and its development as an sphere infrastructure .....           | 96  |
| 10.2.Problems of planned economy and organizational action of system of preparation system.....                                   | 101 |
| Brief conclusions.....  | 106 |
| Questions for discussion and control.....   | 106 |
| Main literature.....  | 106 |
| List of Bibliography.....   | 107 |

БАХТИЁР ТОЖИЕВИЧ САЛИМОВ

НАФАС ИНАТОВИЧ ЎРАҚОВ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ  
ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЁТИ  
Ўқув кўлланма

Нашр учун маъсул:  
Ўзбекистон Ёзувчилар улошмаси  
Адабиёт жамғармаси директори  
Курбонмурад Жумасев  
Мусаввир:  
Акбараши Мамасолиев.  
Муҳаррир – М. Ваҳобова  
Техник муҳаррир – Ш.Тожисев  
Мусаҳхис – Ж.Йўлдошев  
Компьютерда саҳифаловчи – С.Фаффоров

Интернетдаги расмий сайтимиз: [www.tsue.uz](http://www.tsue.uz)  
Электрон почта манзими: [info@tsue.uz](mailto:info@tsue.uz)

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босинга рухсат этилди 20.01.2004 й.  
Қоғоз формати 60x84  $\frac{1}{32}$ . Офсет босма усузида босилди. Нашр босма  
тобоги 7. Нуҳаси 400.

Буюргма № 23

Ўзбекистон Ёзувчилар улошмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.  
700000, Тошкент, Ж-Неру, 1.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси  
босмахонасида чоп қилинди.  
Тошкент шаҳри, Хадича Сулаймонова, 33-уй

3616-70

65, 9 (2) З  
С/162

**САЛИМОВ Бахтиёр Тоджиеевич** — «АгроСТиСодиёт» кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори, профессор. У 2 та монография, 2 та дарслик, 2 та ўқув қўлланма ва 50 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Регион ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланиши ва уни моделлаштириши».



**ЎРОКОВ Нафас Инатович** — «АгроСТиСодиёт» кафедраси катта ўқитувчиси. У 4 та ўқув қўлланма, 4 та маъruzalар матни ва бир қанча илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «АгроСТиСодиёт саноат мажмуасида ўзаро иқтисодий алоқаларни тақомиллаштириши».

